

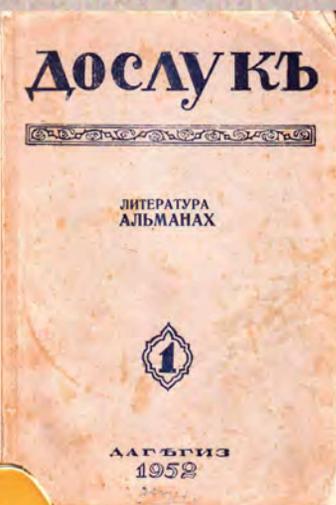
Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

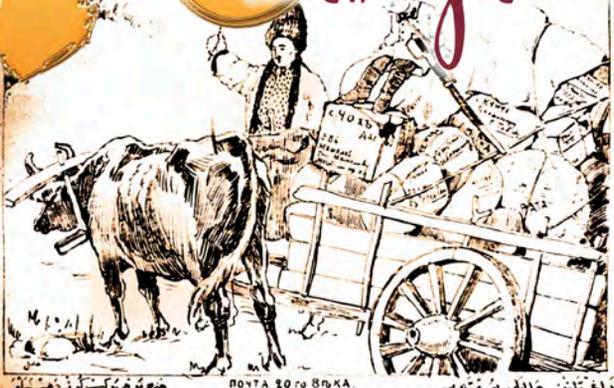
ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

... Тангчолпан ол, ярыкъ яягъан...
... Уяна Дагъыстан,
танг да былыне...

ЛИТЕРАТУРА АЛЬМАНАХ

چيخ توبه نوبت كرز دجستان
ПОЧТА 10 го ВЪЛКА
داغستانين عايلى، بو چرته نيس.

СУРАТДА: Къ. АТАГЪАЖИЕВ

«Тангчолпан» деген спектакльде Зайналабит Батырмурзаевны ролюнда.

Т анголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер - адабият ва
жамият - политика журнал

Учредитель
Министерство
печати и информации

1917 - нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издається с 20 августа
1917 года

4

2017

июль - август

Государственное
бюджетное учреждение Республики
Дагестан Редакция республиканских
литературных журналов "Соколенок" и
"Литературный Дагестан"

БУ НОМЕРДЕ:

АДАБИЯТ ВАРИСЛИК

А.АКАЕВ. Ажам параъиз.....3

ПОЭЗИЯ

Ш.-Х.АЛИШЕВА. Атолу.....19

Н.ОЛЬМЕСОВ. «Къумукъларбыз,
барбыз бар якъдан...»30

П.АБУКОВА. *Шиърулар*.....43

С.МАМАЕВА. Шагърлы ва юрглу
къыз45

Ж.ЗАКАВОВ. *Шиърулар*.....47

Г.АТАЕВА. *Шиърулар*.....50

АЛИМ АЛИМНИ ГЪАКЪЫНДА

А.СОЛТАНМУРАТОВ. Алим, педагог,
насыгъатчы53

ПРОЗА

Я.БИЙДУЛЛАЕВ. Сыйлангъан 1
манат..... 57

А.АТАЛИЕВ. Тика ва Даун.....61

ЭСДЕЛИК

А.АБДУЛЛАТИПОВ. Макъалалар..... 86

ТАРЖУМА

И.МАШБАШ. Тул къатынлар.Оъктем...89

Баш редактор
Мурад Агьматов
тел. 67-16-31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Атабаев
А. Гьажиев
А. Жачаев
Б. Магьамматов
М. Шихавов

Редакцияны адреси:
367025, Магьачкьала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия - 67-18-75
редакторлар - 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №4
на кумыкском языке
июль - август

Г.ОМАРОВА. Телезенг.....91

БИЛИМ БЕРИВ

М.АБУКОВА. Охувчуланы тарбиялавда
адабият дарсланы агьамияты.....92

МАДАНИЯТ

КЪ.АТАГЪАЖИЕВ. «Гьар келпетим –
юрегимни гесеги»..... 94

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
Tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер ПИ №ТУ5-00354 от 09. 12. 2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №4 2017

На кумыкском языке

Выход в свет 25.08. 2017 г.

Тираж 771 экз.

Заказ № 0711 Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Адабият варислик

ПАРАЪИЗ ИЛМУДАН АБУСУПИЯН ЯЗГЪАН КИТАП

Аявлу охувчулар!

Бу заманлык дюнъяда яшав сюрюп турагъан гъар адамны, языву етишип, даимлик о бириси дюнъягъа гёчмек гъеч бир де къутулуп болмайгъан герти агъвалат экенни унутма герек тюгюлдюр. Амма гъар ким дюнъялыкъ машиатында къазанып ес болгъан мал-матагъын оъзю булан къабуруна алып да гетип болмайгъаны белгили. О саялы, гъар бир бусурман адам, арт-сонггъа созуп къоя турмайлы, «мен о герти дюнъягъа гёчген сонг, мени малымны булай кюйде пайларсыз, олай этерсиз, шолай этерсиз...» деп, мекенлешидрип айтып къоймагъа герекдир. Амма оъз къолу булан язып къойса, дагъы да яхшы болур.

Амма о адам васиятын этмейли оълюп къалса, шариатны къанунларына гёре ону мал-матагъын тюз-адилли кюйде пайлайгъан оъз къайдалары бар. Булай илмугъа «параъиз» деген (арап тилдеги «фара'ид» деген сёзден алынган) термин къолланган. Ону маънасын орус тилге гёчюргенде – «наследственное право» деген маънаны бере. Тек о илму хыйлылар учун бек къыйын тиеген чалдырыш илму. Булай экенлиги учун, о илму булан ювукъдан таныш болганлар ва терен даражада билегенлер де аз ёлугъа.

Бусурманланы параъиз илмусу орус ва оъзге алимлини ва сиясатчыланы да тергевюн тартгъан, таржума этгенлер. Олар уълкени ичинде юрюлеген хас къанунланы (гъукуматны законларын) ерли бусурманланы шариат талаплары булан да къыйышдырма къаст эте болгъан буса ярай. Таржума китаплардан мисалгъа гелтирип айтсакъ, 1912-нчи йылда Санкт-Петербургда П.В. Антаки деген автор тизген булай аты булангъы китап чыгъарылган: «Сборник постановлений шариата по семейному и наследственному праву. Выпуск 1. О наследовании у мусульман-суннитов» деп.

Сыйлы Къуръанда бу илмугъа агъамият бериле. Гъатта, айтайыкъ, оъзю параъиз илму да Къуръанны сёзлеринден баш ала. Ону «Къатынлар» («Ан-нисаъ») деген 4-нчю сурасында параъизни кюрчю асаслары гъакъында сёз юрюле.

Хыйлы арап, фарс, тюрк алимлери орта юзйыллыкълардан берли оъзлени кёп китапларын бу темагъа гёре язып, англатывлар бергенлер. Амма бизин учун инг агъамиятлыларындан бириси – белгили къумукъ алим ва ярыкъландырывчу, тебенкъазанышлы Абусупиян Акаев параъиз илмугъа багъышлап язгъан китабы. Оъзюню китабын Абусупиян-апенди Темирханшурадагъы М.-М. Мавраевни «Исламият» деген басмаханасында эки керен чыгъаргъан: 1912-нчи йылда – арап тилде «Фазлака ал-фара'ид» деп, ва 1913-нчю йылда – къумукъ тилде «Ажам параъиз» деген атлар булан. Артда эсгерилген бу китап къумукъланы динге багъышлангъан адабиятыны гёрмекли-салмакълы ва халкъыбыз учун бек гъажатлы асарларындан бириси деп гъисаплана.

Биз тюнде Абусупиянны къумукъча язылган текстин беребиз. Муну арап-ажам язывдан кирил язывгъа айландырып, охувчуларыбыз учун тынчлашдырып гъазирлеген ва эсги китапдагъы бир-бир калималагъа англатывлар да язгъан – Гъасан Оразаев.

АЖАМ ПАРАБИЗ

Бисмиллагъи рагъмани рагъм¹. Алгъамду лиллагъи раббил аламин. Вассалату вассалам ала Мугъаммадин ва алаалигъи ва асгъабигъи ажмаин².

Амма баъду³.

Ай дин кърдаш! Дюнъядан гетген гишини кългъан малын варислерини арасында уълешмекни⁴ кююн билдиреген илмугъа – «илму-л-фараъиз»⁵ деп айтыла. Илму-л-фараъиз – кыйын илмуланы бирисидир. Кыйын болмакъ саялы, араб охугъанлардан⁶ да ону⁷ тийишли кюйде билмейгенлери бола. Ажамча⁸ язмакъ булан да онча тынч болуп битмес. Нечик буса да, биз мунда имкан къадар⁹ енгил этип, арив кюйде язажакъбыз, иншаъ Аллагъу Таала.

Танбигъ¹⁰. Бу илмуда язылгъан китапны аввалындан ахырына ерли отуз керен, кыркъ керен къарап, бары да затын юреке алмагъа герек¹¹ бола. Шолай этмесе, бу илмуну аввалы¹² да, ахыры да бири-бирине байланып болмакъ саялы, янгыз бир ерин тутуп гъукму этген¹³ гиши хатагъа кеп тюше.

Гъасилул калам¹⁴, бу илмугъа ялкъмайгъан-инжинмейген, пикрулу-гъисаплы баш тарыкъ.

ВАРИС БОЛАГЪАНЛАНЫ БАЯНЫ

Оълюню кългъан малында, чыгъармай кългъан закат¹⁵ йимик, борч учун юкге салынгъан гъайван йимик бир зат бар буса, аввал¹⁶ ону тюз этер. Сонг оълюню гёммеге харж этер. Сонг борчларын телер. Сонг кългъанын уьч пай гъисап этип, бир пайындан васиятын тюз этер. Кългъан эки пайы – варисленикидир.

Варис болагъанлар (эргишилерден) ондур:

Аввалгъынчысы¹⁷ – оълюню уланы.

Экинчиси – уланыны уланы. Нечакъы тебен багъып гетсе де ярай. Масала¹⁸, уланыны уланыны уланыны уланы йимик. Амма арада къатынгиши болмай, янгыз эргишилер булан тагъылмакъ шарт. Масала, уланыны уланыны къызыны уланы – варис тюгюл.

Уьчюнчюсю – атасы.

Дёртюнчюсю – уллу атасы. Нечакъы оьрдеги ата болса да ярай. Масала, атасыны атасыны атасы йимик. Амма оьзюню де, оълюню де арасында къатынгиши болмамакъ шарт. Масала, оълюню анасыны атасы да, атасыны анасыны атасы да – варислер тюгюл.

Бешинчиси – ата бир яда ана бир, яда экиси де бир кърдашы.

Алтынчысы – ата бир, яда ата да ана да бир кърдашыны уланы. Нечакъы тебен багъып гетсе де ярай. Масала, шолай кърдашыны уланыны уланыны уланы йимик. Янгыз ана бир кърдашыны уланы буса – ол варис болмай.

Еттинчиси – атасыны ата бир, яда ата да ана да бир кърдашы. Уллу аталарындан бирини кърдашы болса да ярай. Атасыны янгыз ана бир кърдашы буса – ол варис болмай.

Сегизинчиси – атасыны шол эсгерилген кърдашыны уланы. Нечакъы тебен багъып тагъылып гетсе де ярай.

Тогъузунчусу – оьлген къатынны эри.
Онунчусу – къулну азат этген гиши. Яда шол гишини уланы йимик бир эркек тухуму¹⁹.
Къатынгишилерден варис болагъанлар еттидир. Авалгъынчысы – къызы.
Экинчиси – уланыны къызы. Нечакъы тебен багъып гетсе де ярай. Масала, уланыны уланыны уланыны къызы йимик.
Амма арада къатынгиши болмагъа ярамай. Масала, уланыны къызыны уланыны къызы – варис тюгюл.
Уьчюнчюсю – анасы.
Дёртюнчюсю – уллу анасы. Нечакъы оьрдеги анасы болса да ярай. Анасыны анасыны анасы йимик. Ата ягъындан болса да башгъа тюгюл. Масала, атасыны анасы йимик.
Амма гъар гьалда²⁰ оьзюню де, оьлюню де арасында – оьлюден къайры эки къатынгишини арасына тюшген эргиши болмамакъ шарт. Масала, атасыны анасы – варис тюгюл. Атасыны анасыны атасыны анасы да – варис тюгюл.
Бешинчиси – ата бир, яда ана бир, яда экиси де бир къызардашы.
Алтынчысы – оьлюню къатыны.
Еттинчиси – къулну азат этген къатынгиши.
Танбигь. Тухумну ичиндеги бу эсгерилген варислерден оьзге къардашлагъа – завул-аргъам²¹ деп айтыладыр.

ПАЙЛАНЫ ДА, ПАЙ ЕССИЛЕНИ ДЕ БАЯНЫ

Варис – яда пай есси болур, яда болмас. Пай есси болмагъан варисге – асаба²² деп айталар. Асабаны иши – пай есси болмагъан ерде бары да малны алмакъдыр. Пай есси бар буса, асаба ондан къалгъанын алыр. Пай ессилерден зат къалмаса, асаба магърюм болуп да къалыр.

Пайлар алты тюрлюдюр:

Авалгъынчысы – малны яртысы. Ону алагъанлар дёртдюр: авлетден вариси ёкъ болуп оьлген къатынны эри – бир. Оьлюню янгыз бир къызы – эки. Уланыны янгыз бир къызы – уьч. Ата бир, яда ата да ана да бир янгыз бир къызардашы – дёрт.

Танбигь. Бу эсгерилген уьч де къыздан къайсы буса да, янгыз болду-болмады – башгъа тюгюл, оьзюню ата да ана да бир эркъардашы булан бирче болса, пай есси болмакъдан чыгъып, эркъардашы йимик асаба болуп къала. Амма янгыз ата бир эркъардаш болса, ата бир къызардашын асаба этип болмай.

Оьлюню уллу атасы, яда къызы, яда уланыны къызы болгъан ерде де, оьлюню ата бир, яда ата да ана да бир къызардашы – асаба болуп къала. Оьлюню уланыны уланы да, уланыны къызын асаба эте – шол²³ къыз оьзюню пайындан магърюм къалгъан ерде. Ол ер артда гележек²⁴, иншаъ Аллагъу Таала.

Шол улан шол къыздан тебен болса да къайырмай. Масала, оьлюню уланыны уланыны уланы да, уланыны къызы да йимик. Оьлюню къардашыны уланы – гьеч бир къатынгишини асаба этмей, нечакъы оьзюню ата-ана бир къызардашы буса да.

Экинчиси – дёрт пайны бири. Ону алагъанлар экидир: Авлетден²⁵ вариси бар болуп оьлген къатынны эри – бир. Шол варис авлетини авлети буса да

– башгъа тюгюл. Амма завул-аргъамлардан буса – ёкъ деп гысап этилер. Авлет болду, авлетни авлети болду, дини башгъалыкъ йимик варисликден гери урагъан артда гележек затлардан бири болгъан заманда да – ёкъ деп гысап этилер.

Авлетден вариси ёкъ болуп оьлген гишини къатыны – эки. Къатынлар бирден артыкъ болса да, шол бир пайны уьлешип алырлар.

Уьчюнчюсю – сегиз пайны бири. Ону буса – авлетден вариси бар болуп оьлген гишини бир яда бирден артыкъ къатынлары алыр.

Дёртюнчюсю – уьч пайны экиси. Ол буса – янгыз бир болгъан заманда, малны яртысын алагъан, эсгерилип де гетген уьч де къатынгишиден гьарисини пайыдыр, бирден артыкъ болгъан заманда.

Масала, эки яда уьч кызы болса, олар уьч пайны экисин алырлар. Къалгъанлары да – шол кюйде.

Бешинчиси – уьч пайны бири. Ону алагъанлар экидир:

Авлетден вариси де къалмай, эркъардаш-къызардашдан бири де къалмай, яда бир къалып, бирден артыкъ къалмай оьлген оьлюню анасы – бир. Оьлю булан янгыз ана бир болгъан бирден артыкъ къардашлары – эки.

Бу къардашлар уланлар болса да, кызылар болса да – башгъа тюгюл. Бирлери улан, бирлери кызы болса, – шол эсгерилген пай кызылагъа да, уланлагъа да тенг этип уьлешинер.

Оьлюню ата бир, яда ата да ана да бир къардашлары да бар ерде, уллу атасы уьч пайны бирин алагъан кюю де бола. Ол да артда гележек, иншаъ Аллагъу Таала.

Алтынчысы – алты пайны бири. Ону алагъанлар еттидир:

Авлетден вариси бар болуп оьлген оьлюню оьз атасы – бир.

Авлетден вариси бар болуп оьлген оьлюню уллу атасы – эки.

Авлетден вариси бар болуп яда эркъардаш-къызардаш ягъындан бирден артыкъ зат къалып оьлген оьлюню анасы – уьч.

Бу бирден артыкълар бары да эркек болса да, бары да тиши болса да; бирлери эркек, бирлери тиши болса да – башгъа тюгюл. Оьлю булан буланы нечакъы янгыз анасы бир болса да – башгъалыкъ этмей. Бу къардашлардан да ювукъ бирдагъы варислер де бар болуп, ол варислер себепли бу къардашлар малдан магърюм къала буса да – башгъа тюгюл.

Амма бу къардашларда дини башгъалыкъ йимик варисликден гери урагъан бир сыпат²⁶ бар буса, шол заман булар ёкъ йимик гысап этилер.

Оьлюню уллу анасы – дёрт. Уллу аналар бирден артыкъ буса, шол бир пай – арада уьлешинир.

Оьлюню оьз кызы булан бирче жыйылгъан уланыны кызы – беш. Бу кызы да, бирден артыкъ буса, шол пай – арада уьлешинир.

Оьзюнден оьрде оьлюню уланыны кызы деп бирдагъы кызы бар буса да, тебенги уланыны кызы – алты пайны бирин алыр.

Оьлюню ата ва ана да бир кызыардашы булан бирче жыйылгъан янгыз ата бир кызыардашы – алты. Бу ата бир кызыардаш да бирден артыкъ буса, шол пай – оланы арасында уьлешинир.

Оьлюню янгыз ана якъдан болгъан бир эркъардашы яда бир кызыардашы – етти.

АСАБАЛАНЫ БАЯНЫ

Асабалар бир-нече табун²⁷ бар: бирлери ювукъ, бирлери йыракъ. Ювукъ табун бар туруп, йыракъ табунгъа таракадан²⁸ зат болмай.

Инг ювукъ табун – оьлюню уланыдыр.

Сонг – уланыны уланыдыр. Нечакъы тѣбен багъып гетсе де ярай. Масала, уланыны уланыны уланы йимик.

Сонг – атасыдыр.

Сонг – уллу атасыдыр. Нечакъы оьрдеги атасы да. Оьлюню ата да ана да бир кьардашы да, янгыз ата бир кьардашы да – оьлюню уллу атасы булан тенгдир. Бу кьардашлар да, уллу ата да жыйылса. Оланы башгъа гьукмулары²⁹ бар. Артда гележек, иншаъ Аллагъу Таала.

Уллу ата да, ону альягъында эсгерилген уьч де асаба да болмагъан ерде инг ювукъ табун – оьлюню ата да ана да бир кьардашыдыр.

Сонг – янгыз ата бир кьардашыдыр.

Сонг – бу эки де кьардашыны уланларыдыр. Бу уланланы гьисабы да – булар оьрлюкде-тѣбенликде тенг болса, ата да ана да бир кьардашыны уланы – мал есси болуп, янгыз ата бир кьардашыны уланы магърюм кьалыр. Амма бири оьрде, бири тѣбен болса, мал есси – оьрдеги уландыр. Нечакъы шол оьрдегиси янгыз ата бир кьардашыны уланы буса да. Масала: ата да, ана да, бир кьардашыны уланыны уланы да, янгыз ата бир кьардашыны уланы да жыйылгъан ерде, мал – ата бир кьардашыны уланына болур.

Сонг ювукъ табун – оьлюню атасыны ата да ана да бир кьардашыдыр.

Сонг – ата бир кьардашыдыр.

Сонг – бу эки де кьардашыны уланларыдыр. Бу эки уланны гьисабы да – альякъда гетген³⁰ эки уланны гьисабы йимикдир.

Сонг – оьлюню уллу атасыны ата да ана да бир кьардашыдыр.

Сонг – янгыз ата бир кьардашыдыр.

Сонг – бу эки де кьардашыны уланларыдыр. Бу эки уланны гьисабы да – альякъдагъы эки уланны гьисабы йимикдир.

Сонг, оьлю азат этилген кьул эди буса, – ону азат этген гишидир.

Сонг – шол гишини эркек асабаларыдыр.

Танбигъ. Бу ерге ерли эсгерилген асабаланы бири де ёкъ буса, бары да тарака яда пай ессилерден кьалгъан зат – байтулмалгъа³¹ болур, низамлы кюйде адил булан юрюле буса. Ол да гъалиги заманда болмайгъан зат. Болмагъан сонг, пай ессилерден кьалгъан зат дагъы да кьайтып, пай ессилерден – эрден де, кьатындан да оьзгелерине берилер. Берилмек де – алгъан пайларына гѣре болмагъа герек.

Масала: пай ессилер эки болуп, бири дѣрт пай, бири эки пай алгъан эди буса, кьалгъан затны уьч пай гьисап этип, эки пайы – дѣрт пай алгъангъа, бир пайы – эки пай алгъангъа болур. Пай есси бир тюгюл ёкъ буса, оьзюню пайын алгъан сонг, кьалгъан зат да оьзюне кьайтып, бары да малны есси болур.

ЗАВУЛ-АРГЪАМЛАНЫ³² БАЯНЫ

Гьалиге ерли эсгерилген асабалар ёкъ йимик, къалгъан затны къайтарып къоймагъа пай ессилер де ёкъ буса, шол заманда варислер – завул-аргъамлардыр.

Завул-аргъамлардан бир гиши тюгюл табулмаса, шол гиши – бары да малны есси болур, – эргиши болду, къатынгиши болду.

Бирден артыкъ болса, шол завул-аргъамланы гьар бириси озьюнню де, озьюнню де арасында инг озьюне ювукъ ерде болгъан варислеге ерли тартылып гелип, шол варисни орнуна тюшюрюлюр. Масала, озьюнню къызыны къызы – озьюнню къызыны орнун тутар.

Ата бир эркьардашыны уланыны къызыны уланы буса, эркьардашыны уланыны орнун тутар. Амма озьюнню анасыны эркьардашы да, къызардашы да, озьюнню озь анасыны орнуна тюшюрюлюрлер. Уллу анасыны орнуна тюшюрюлмеслер. Озьюнню атасыны къызардашы да, янгыз ана бир эркьардашы да, – озьюнню атасыны орнуна тюшерлер. Уллу атасыны яда уллу анасыны орнуна тюшмеслер.

Завул-аргъамланы бирлери варисге ювукъ, бирлери йыракъ буса, мал – варисге ювукъ болгъанникидир, нечакъы озьюге йыракъ болса да. Масала, озьюнню уланыны уланыны къызыны къызыны уланы – мал есси болуп, озьюнню къызыны къызыны къызыны къызы – малдан магьрюм къалыр.

Варислеге завул-аргъамланы бири ювукъ, бири йыракъ болмай, тенг болса, шол варислени гьали де сав деп гьисап этип, малны уьлешген сонг, гьарисини пайын озьюне тагъылгъан завул-аргъамгъа берир.

Бир варисге уьч-дёрт завул-аргъам тагъылгъан буса, шол варисни пайын завул-аргъамлар озь араларында эргишиге эки пай, къатынгишиге бир пай этип уьлеширлер. Амма шол варис озьюге янгыз ана бир эркьардаш яда къызардаш эди буса, ону пайын завул-аргъамлар эргишиге де, къатынгишиге де тенг этип уьлеширлер.

Эки табун завул-аргъамлар озьлени орнуна тюшеген эки варисни бири-биринден гючлю болуп, гючсюзню малдан магьрюм эте буса, малдан магьрюм болагъанына тагъылгъан завул-аргъамлагъа таракадан зат болмас. Масала, озьюнню къардашыны уланыны къызыны къызы мал есси болуп, ону булан жыйылгъан озьюнню атасыны къардашыны уланыны къызыны къызы – малдан магьрюм къалыр.

Озьюнню озь къардашыны уланы, атасыны къардашыны уланына мал къоймайгъаны – асабаланы сёйлейген ерде англанды³³. Бир завул-аргъам озьюге эки якъдан тагъылса, эки варисни орнун тутуп, эки пай алыр.

Завул-аргъамлар булан озьюнню эри яда къатыны жыйылса, ону пайын – малны башындан нукъсансыз тамам кюйде бермеге герек. Къалгъаны – завул-аргъамланыкидир. Эр-къатынны бири озьлюп, къалгъан бири завул-аргъам да болуп, дагъы завул-аргъам да ёкъ буса, – бары да малны шол алыр.

Танбигъ. Оъзге варис йимик завул-аргъам да табулмаса, шол тарака кимни кьолуна тюшсе де алып, тийишли ерлерине харж этмеге герек. Тийишли ерлерин оъзю билмей буса, билеген гишиге тапшурур.

ГЪАЖБУНУ³⁴ БАЯНЫ

Варислени бирлери бирлерин малдан гери уруп, магърюм этмегине – «гъажбу» деп айтыла. Асабаланы ювукълары йыракъларын гъажбу этегени алякъда гетди³⁵. Бу ерде мурат – башгълардыр.

Ким буса да оълюге башгъа бир гиши булан тагълса, арадагъы шол бир гиши дегенибиз бар туруп, мал алмас. Гъажбу этилир. Масала, оълюню атасы бар туруп, атасыны атасы; яда уланы бар туруп, уланыны уланы – мал алмас.

Амма оълюню ана бир кърдашыны бу ерде башгълалыгъы бар. Ол буса, – эркек болду, тиши болду, – анасы сав туруп да, оълюню тийишли пайын алып. Ата якъдан болду, ана якъдан болду, уллу ананы – оълюню оъз анасы гъажбу этер.

Ана якъдан болгъан ювукъ уллу ана да, ата якъдан болгъан йыракъ уллу ананы гъажбу этер. Амма ата якъдан ювугъу – ана якъдан йырагъын гъажбу этмей, экиси де бир пайны уълешип алыплар.

Ата якъдан ювукъ уллу ана – ата якъдан йырагъын да, ана якъдан ювукъ уллу ана – ана якъдан йырагъын да гъажбу этер.

Оълюню сав уланы – оылген уланыны кызын гъажбу этер. Шол кызыны, оълюню бирден артыкъ кызылары бар буса, – булар да гъажбу этер. Амма шол кызыны асаба этеген алякъда эсгерилип гетген бир улан бар буса, оълюню оъз кызыларындан кългъан зат – шол улангъа да, кызыгъа да болур. Янгыз ата бир болду, ана бир болду, экиси де бир болду, – гъар нечик болса да, оълюню эркърдашын да, кызырдашын да – оълюню атасы гъажбу этер. Оълюню уланы да гъажбу этер. Уланыны уланы да гъажбу этер, нечакъы тѣбен болса да.

Оълюню янгыз ата бир кърдашын – оълюню бир ата да ана да бир болгъан асаба кърдашы да гъажбу этер. Шол асаба болгъан кърдашы, – эркек болду, тиши болду, – башгъа тюгюл. Масала, оълюню ата да ана да бир кызырдашы, оълюню кызы булан бирге жыйылгъанда, асаба болуп, оълюню янгыз ата бир кърдашына мал къоймай.

Оълюню янгыз ана бир кърдашын – оълюню авлетден вариси бар буса, шол да гъажбу этер. Уллу атасы да гъажбу этер.

Оълюню янгыз ата бир кызырдашын – ата да, ана да бир болгъан бирден артыкъ кызырдашлары да – гъажбу этер. Амма шол ата бир кызырдашны эркърдашы да бар буса, ону булан асаба болуп, экиси де – ата да ана да бир болгъан кызырдашларындан кългъан затны алыплар.

Варис болмакъдан гери урагъан (дини башгълалыкъ йимик, къл болмакъ йимик) бир сыпат оълюнде бар гиши – оъзге гишини малдан магърюм этип де, кѣп болагъан пайын аз этип де болмас.

ВАРИСЛИКНИ ЭКИ ЁЛУ ЖЫЙЫЛГЪАНЛАНЫ БАЯНЫ

Бир гишиде пай ессилик де, асабалыкъ³⁶ да жыйылса, – эки де якъдан варислик этер. Масала, къатыны олюп къалгъан эр – шол къатынны атасыны къардашындан къалгъан улан болгъан заманда йимик.

Бир гишиде эки тюрлю асабалыкъ жыйылса, – гючлюсю булан варислик этер. Масала, бир гиши олюню къардашы да болуп, азат этген бий де болгъан заманда йимик. Къардашлыгы бийлигинден гючлю болмагы – алякъда англанды.

Бир гишиде эки тюрлю пай ессилик жыйылса да, – гючлюсю булан варис болур. Биринден бири гючлю болмакъ – бириси бирисин гъажбу эте буса да болур. Масала, бир гиши къатыны деп хыял этип анасын ятгъан сонг бир къыз тувуп, сонг шол гиши ойлсе, – шол къыз ону къызы да бола, ана бир къызардашы да бола. Амма янгыз къызлыкъ булан варислик этер.

Бири биринден гючлю болмакъ – бири бир де гъажбуланмай, бириси бир-бирде гъажбулана буса да, – болур. Масала, бир къатын олюню анасы да, ата бир къызардашы болса, – аналыкъ бир де гъажбуланмайгъан саялы, аналыкъ булан варислик этер.

Биринден бири гючлю болмакъ – бирин гъажбу этегенлер аз болуп, бирисин гъажбу этегенлер кеп буса да, – болур. Масала, бир къатын олюню уллу анасы да болуп, ата бир къызардашы да болса, – уллу аналыкъ булан варислик этер. Эки якъдан пай ессилик жыйылгъан гишини гючлю ягы, башгъа бир гиши булан гъажбуланып къалса, зайип³⁷ ягы булан варис болур.

Эки тенг асабадан бирисини олюге башгъа бир якъдан да ювукълугъу болса, шол ювукълукъ саялы къалгъан бир асабадан озуп, ону малдан магърюм этмес. Масала, олюню атасыны эки къардашындан къалгъан эки уланны бириси олюге ана бир къардаш да болгъан заманда йимик. Ана бир къардашлыкъны пайын алгъан сонг къалгъан затны экиси де тенг улешип алырлар.

Булар булан бирче олюню къызы да болса, бу къыз булан ана бир къардашлыкъ гъажбу этилип, малны яртысы къызгъа болгъан сонг, къалгъан яртысы – экисине де тенг улешинир.

УЛЛУ АТА БУЛАН КЪАРДАШЛАНЫ БАЯНЫ

Олюню ата да, ана да бир, яда янгыз ата бир болгъан бир яда бирден артыкъ эркъардашы яда къызардашы, яда экиси де, олюню уллу атасы булан бирче жыйылып, булар булан бирче пай есси де болмаса, шол заман уллу атасы малны учден бири кеп буса, ону алыр. Ондан эсе къардашлар булан бирче бу да бир къардаш йимик болуп улешип алмакъ кеп буса, – ону алыр.

Масала, къардашлар бир тюрлю ёкъ буса, улешип алмакъ – артыкъ. Къардашлар уч эргиши буса, – уч пайдан бири артыкъ. Къардашлар эки эргиши, яда бир эргиши де, эки къатынгиши де буса, – уч пайдан бири де, улешип алмакъ да, – тенг.

Уллу ата да, къардашлар да булан бир, яда бирден артыкъ пай есси де бар буса, – шол заман уллу ата, малны алты пайдан бири кеп буса, ону алыр.

Ондан эсе пай ессилерден къалгъан затны уч пайындан бири кѣп буса, – ону алыр. Пай ессилерден къалгъан затны, – къардашлар булан уylesшип алмакъ кѣп буса, – ону алыр.

Пай ессилер алгъан сонг, таракада янгыз алты пайдан бири къалагъан кюю де бола. Ондан да аз къалагъан кюю де бола. Бир зат да къалмайгъан кюю де бола. Бу ахыргъы уч де гъалда, уллу ата, «мен де алты пайдан бирини ессимен» деп, пай ессилеге къошулур. къардашлар магърюм къалырлар.

Уллу ата булан бирче оьлюню, – бир болду, бирден артыкъ болду, – ата да ана да бир къардашы да, янгыз ата бир къардашы да болса, шол заманда да уллу атагъа алъякъда эсгерилип гетген зат болур.

Амма бу заман уллу ата къардашлар булан уylesшип алмагъа суюсе, ата да ана да бир болгъан къардаш уллу атагъа: «мен сагъа хабаргъа янгыз ата бир къардашны да санайман» деп айтар. Ону да санап уylesшген сонг, ата да ана да бир къардаш, бир яда бирден артыкъ эргиши эди буса, къызардаш да болсун-болмасын, янгыз ата бир къардашны гъажбу этип, ону пайы да – олагъа къайтар.

Ата да ана да бир къардаш, бир къатынгиши эди буса, – оьзюне малны яртысы къадар³⁸ болмакъгъа ерли ата бир къардашны къолундагъын къайтарып алыр.

Бирден артыкъ къатынгиши эди буса, оьзлеге малны уч пайдан экиси къадар болмакъгъа ерли къайтарып алырлар. Бирден артыкъ къатынгишилер, малны уч пайындан эки пайы болмакъгъа ерли къайтаргъан сонг, таракадан гъеч зат къалмас.

Бир къатынгиши малны яртысы къадар болмакъгъа ерли къайтаргъан сонг, дагъы да зат къалагъан кюю бола. Шол къалгъан зат – янгыз ата бир къардашгъа болур.

АЛЪЯКЪДАГЪЫ КЪАЙДАЛАГЪА ХИЛАФ³⁹ ГЕЛЕГЕН МАСЪАЛАЛАНЫ БАЯНЫ

Олар уьчдюр: Авалгъынчысы – ата да, ана да, эр-къатынны бири де жыйылгъан масъаладыр⁴⁰. Бу ерде ана бары да малны уч пайындан бирин алмас, эрден яда къатындан къалгъан затны уч пайындан бирин алыр. Масала, оьлюню атасы да, анасы да, къатыны да бар ерде, тараканы дѣрт пай этип, бири – къатынгъа, бири – анагъа, экиси – атагъа болур.

Экинчиси – эр де, ана да, ата да, янгыз бир къызардаш да жыйылгъан масъаладыр. Къызардаш оьлюге ата да ана да бир, яда янгыз ата бир къызардаш болмагъа герек. Бу ерде уллу ата шол къызардашны асаба этмес. Къызардашгъа – малны яртысы, уллу атагъа – алты пайдан бири, эрге де – малны яртысы, анагъа – уч пайны бири болур. Шу гъисапда уylesшинген сонг, уллу ата да, къызардаш да алгъан пайларын янгыдан къошуп, эргишиге – эки пай, къатынгишиге – бир пай этип, бирдагъы керен уylesширлер.

Уьчюнчюсю. Ана да, эр де, – эркек болду, тиши болду, – янгыз ана бир болгъан эки къардаш да; бир болду, бирден артыкъ болду, – ата да ана да бир эркъардаш да жыйылгъан масъаладыр. Шол эркъардашны – къызардашы да болду-болмады – башгъа туююл. Ана болмай, ону орнуна уллу ана болса да – башгъа туююл.

Бу ерде пай ессилер пайлары алгъан сонг, ата да ана да бир къардашгъа зат къалмай тура. Янгыз ана бир къардашгъа да малдан зат болгъан заманда, ата да ана да бир къардашгъа болмай къалмакъ – атив тюгюл. Ону учун, тараканы ана бир къардашлар алагъан уьчден бир пайын да – ата да ана да бир къардаш да ортакъчылыкъ этип, эки де табун – ону арада къатынгишиге де эргишиге де тенг этип, уьлешип алырлар. Бу ерде ата да ана да бир къардаш болмай, ону орнуна янгыз ата бир къардаш болса, – магърюм къалыр.

ВАРИСЛИКНИ СЕБЕПТЕРИНИ БАЯНЫ

Альжкъдагъы затлардан да анлангъангъа гере, варислени себеплери уьчдюр:

Къардашлыкъ – бир.

Къулну азат этмек – эки. Амма азат этген гиши къулну таракасын алса тюгюл, къул ону таракасын алмайдыр.

Арада гебин къыйылып эр-къатын болмакъ – уьч. Нечакъы оьлюр аврувунда гебин къыйылса да башгъа тюгюл. Ятмакъ, тутмакъ болса да башгъа тюгюл. Салынгъан къатын уьзюлюп битмей къайтарып алмагъа ярайгъан чакъы – эрине варис болур. Амма нечакъы эрини оьлюр аврувунда буса да салынгъан къатын, къайтарып алмагъа ери екъ кюйде уьзюлген буса, – варис болмас.

ВАРИСЛИКДЕН ГЕРИ УРАГЪАН ЗАТЛАНЫ БАЯНЫ

Бусурман да, оьзге диндеги гиши де – бири бирине варис болмас. Бийини ихтиярындан чыкъмагъан къул да – гьеч гишиге варис болмас. Бир гишини оьлмегине себеп болгъан гиши де – шол оьлюге варис болмас. Себеп болгъан сонг, оьз къолу булан оьлтюрсюн-оьлтюрмесин – башгъа тюгюл.

Зинадан⁴¹ тувгъан яш атасына варис, атасы огъар да болмас. Амма зинадан тувгъан яш – анасына да, ана бир къардашына да варис болур. Олар огъар да болур. Йыракъ ерде болуп яда сувгъа бувулмакъ йимик бир себеп булан эки гиши оьлюп, алдын къайсы оьлгени билинмесе, шоланы да бири бирине варис болмай, гъарисини малы – къалгъан варислерине берилер.

Бусурман динден башгъа динге айлангъан гишини таракасы – байтулмалгъа болур, нечакъы байтулмал низамлы кюйде юрюлмей буса да.

Пайгъамбар⁴² болгъан гиши, оьзге гишини малына варис болса да, ону малына гиши варис болмас. Ону малы – садагъадыр.

ТАРАКА ТОКЪТАЛАГЪАН ЕРЛЕР

Бир гиши дюньядан гетген сонг, масала, оьзюню къатыны йимик яда ата бир къардашыны къатыны йимик бир къатын айлы къалып, шол къурсакъдагъы яш болса тюгюл башгъа варис де екъ буса; яда оьлюню къардашы йимик башгъа варис де бар болуп, къурсакъдагъы яш ону гъажбу этип къоймагъа ярай буса, шол заман – яш тувгъунча тарака токъталып турар. Къурсакъдагъы яш, оьзюню гъажбу этип болмайгъан башгъа варис бар буса да, пай есси тюгюл буса, шол заманда да – тарака токъталып турар. Масала, оьлюню бир яшы да бар болуп, къатыны да айлы гьалда къалгъан ер йимик.

Къурсакъдагъы яш, гъажбу этип болмагъан бир яда бирден артыкъ варис де болуп, шол варислер пай ессилер де болса, шол заман – тарака токъталмас. Амма бек игътиятлы⁴³ кюйде уьлешинер.

Игътиятны кюю: масала, оьлюню айлы къатыны да, атасы-анасы да къалса, ата-анагъа да, къатынгъа да инг зарарлы⁴⁴ гъал къурсакъдагъы зат бирден артыкъ къызлар болса болмакъ учун, оьлюню къатыны да, атасы да, анасы да, эки къызы да къалгъан йимик гъисап этип уьлешинер. Къызланы пайын сакълап туруп, ёрагъандей эки къыз тувса, – олагъа берирлер. Тувмаса, ол заманда – къайтарыш этилер.

Тас болгъан гишини де, есир болуп гетген сонг хабары билинмеген гишини де малы – токъталып турар. Оьлмекни мугъкам хабары гелип токъташмаса, «кёп яшаса гъалиге ерли яшар» деген заманда, къади «оьлген» деп гьукму этген сонг, ону малын – гьукмуну заманында бар варислерине берер.

Тас болгъан гиши болду, есир болуп гетген гиши болду, оьзюне варис болагъан бир гиши оьлсе, шол заман – тас болгъан гишини де, есирни де пайын токътатып турар. Къалгъан оьзге варислеге де – игътият булан уьлешмеге герек. Масала, варислени бирлерине – тас болгъан гишини сав болмакълыгъы зарарлы болуп, бирлерине буса, – оьлген болмакълыгъы зарарлы буса, – гъарисине зарарлы болагъан кюйде гъисап этип берирлер.

Гъакъыкъатда эргишиму-къатынгишиму билинмей турагъан хунса⁴⁵ варис болгъан ерде, шол хунса, – эргиши болса да, къатынгиши болса да, – алагъан пайы тенг бола буса, огъар шол пайын берер.

Масала, хунса оьлюге янгыз ана бир къардаш болгъанда йимик. Хунса эргиши десек – бир башгъа, къатынгиши десек – бир башгъа пай бериле буса, шол заман огъар да, оьзге варислеге де инг аз болагъанын бермеге герек.

Масала, эр де, ата да, хунса яш да къалгъан ерде, тараканы он эки пай этген сонг – дёрт пайны бири деп – эрге уьч болур. Алты пайны бири деп – атагъа эки болур. Яртысы деп – хунсагъа алты болур.

Он экиден къалгъан бири – атаны да, хунсаны да арасында сакъланып турар. Бара-бара туруп, хунсаны гъакъыкъатда эргиши болмагъы билинсе, шол он экиден къалгъан бирни – хунса алып. Къатынгиши болмагъы билинсе – ата алып.

ТАРАКА НЕЧЕ ПАЙГЪА УЬЛЕШИНЕГЕННИ БАЯНЫ

Тарака нечеге уьлешинегенин билдирмек учун, араб китапларда кёп къыйын бир къайдалар языла. Олар араб охугъанлар⁴⁶ да гъаран билеген, бирлери билип болмай да къалагъан затлар болмакъ саялы, биз мунда оьз ягъыбыздан – жагъиллеге де къыйын болмас йимик – тынч кюй язажакъбыз, иншаъ Аллагъу Таала.

Варислер бары да асаба да болуп, барысы да эргишилер, яда барысы да къатынгишилер болса, тарака шол варислени санаву чакъы пай этип уьлешинер.

Варислер асаба да болуп, бирлери эргиши, бирлери къатынгиши болса, бир эргиши – санавда да, пайда да – эки къатынгишини орнун тутар. Масала, бир гиши оьлген сонг, уьч уланы да, эки къызы да къалса, тарака сегизге уьлешинер.

Варислер бары да асабалар болмай, бары да пай ессилер, яда бирлери асаба, бирлери пай есси болса, шол заман – тарака етти тюрлю санавдан бирисине уьлешинер. Етти де санав булардыр: эки, уьч, дёрт, алты, сегиз, он эки, йигирма дёрт. Бу етти санавгъа «аслул-масъалалар»⁴⁷ деп айтыла.

Тарака буланы кьайсына уьлешинегени – пай ессилени пайларындан белгили болуп кьала.

Масала, бир кьатын оьлюп, эри де, атасы да кьалса, эрни пайы – малны яртысы болмакь саялы, тарака экиге уьлешинип, бириси – эрге, бириси – атагьа болагьаны белгили.

Масала, бир кьыз оьлюп, анасы да, ата бир эркьардашы да кьалса, анасына – уьчден бири герек болмакь саялы, тарака уьчге уьлешинип, бириси – анасына, экиси – эркьардашына болмагьы белгили.

Масала, бир гиши оьлюп, атасы да, уланы да кьалса, атасына – алтыдан бири герек болмакь учун, тарака алтыгьа уьлешинип, бири – атагьа, беши – улангьа болмагьы белгили.

Масала, бир кьатын оьлюп, эри де, анасы да, ата бир эркьардашы да кьалса, эрге – малны экиден бири, анагьа – уьчден бири тарыкь болуп, кьалгьаны – эркьардашына герек бола.

Пай ессилени пайларына кьарагьан заман тараканы уьлешмек учун – экиге де уьлешинеген, уьчге де уьлешинеген бир санав тарыкь болмакь билинип, – экиге де, уьчге де уьлешинеген санавланы инг азы да алты болмакь саялы, бу ерде де тарака алтыгьа уьлешинип, уьчюсю – эрге, экиси – анагьа, кьалгьан бири – кьызардашгьа болгьаны белгили бола.

Масала, бир гиши оьлюп, уланы да, кьатыны да кьалса, кьатынына – сегизден бири герек болмакь саялы, тарака сегизге уьлешинип, бири – кьатынгьа, еттиси – улангьа болмагьы белгили.

Масала, бир гиши оьлюп, анасы да, кьатыны да, ата бир кьардашы да кьалса, анасына – уьчден бири, кьатынына – дьртден бири болуп, кьалгьаны – кьардашына бола.

Сонг бу ерде уьчге де, дьртге де уьлешинеген бир санав тарыкь болмакь учун, уьчге де, дьртге де уьлешинеген санавланы инг азы – он эки деп, тарака он экиге уьлешинип, дьртюсю – анагьа, уьчюсю – кьатынгьа, кьалгьан беши – кьардашына болмагьы белгили.

Масала, бир гиши оьлюп, анасы да, кьатыны да, уланы да кьалса, алтыдан бири – анасына, сегизден бири – кьатынына болуп, кьалгьанын – уланы ала.

Сонг бу ерде алтыгьа да, сегизге де уьлешинеген бир санав тарыкьлыгьы билинип, алтыгьа да, сегизде де уьлешинеген санавланы инг азы – йигирма дьрт болмакь саялы, тарака йигирма дьртге уьлешинип, анасына – дьрт, кьатынына – уьч, уланына – он етти болагьаны белгили.

АВЛУНУ⁴⁸ БАЯНЫ

Тарака оьзлени бирине уьлешинеген етти санавдан уьчюсю бир-бир заман бираз артыкь оьрге минеген кюю бар. Шол заман пайланы санаву артыкь кьадарлары аз бола. Шол кюйде болуп оьрге минмекге – «авлу» деп айталар.

Артыкь оьрге минеген уьч де санавдан аввалгьынчысы – алтыдыр. Алты артып гетип еттиге минеген кюю бола. Сегизде минеген кюю де бола. Тогьузгьа минеген кюю де бола. Онгьа минеген кюю де бола. Кьайсына минегени – пай ессилени пайларын гьисап этсе, билинип кьала.

Масала, бир кьатын оьлюп, эри де, ата якьдан эки кьызардашы да кьалса, эрине – малны экиден бири, кьызардашларына – уьчден экиси герек болмакь учун, экиге де, уьчге де уьлешинеген санавланы инг азы – алты деп, аслул-масьалабыз – алты бола.

Алтыны эки пайындан бири деп, уьчно – эрине берип; алтыны уьч пайындан экиси деп, кьызардашларына дьртню берейик десек, алты пай

таманлыкъ этмей, етти пай тарыкъ бола. Шол заман алтыбыз еттиге минегени белгили болуп, тараканы еттиге уьлешмеге герек бола.

Масала, бир къатын оьлюп, эри де, ата якъдан эки къызардашы да, анасы да, ана якъдан эки эркъардаши да къалса, эрине – малны экиден бири, къызардашларына – уьчден экиси, анасына – алтыдан бири, эркъардашларына – уьчден бири герек бола.

Бу пайланы гьисап этип къарагъанда, экиге де, уьчге де, алтыгъа да уьлешинеген бир санав тарыкълыгъы маълум⁴⁹. Олай санавланы инг гиччиси – алты болмакъ саялы, аслул-масъалабыз мунда да – алты бола. Алтыны экиден бири деп, уьчню – эрине; алтыны уьчден экиси деп, дёртню – къызардашларына; алтыны алтыдан бири деп, бирни – анасына; алтыны уьчден бири экини – эркъардашларына берейик десек, алты пай таманлыкъ этмей, он пай тарыкъ болмакъ саялы, бу ерде алтыбыз онгъа минмек белгили болуп, тарака – онгъа уьлешине.

Экинчиси – он экидир. Он эки де артып гетип, он уьчге минеген кюю бола. Он бешге минеген кюю де бола. Он еттиге минеген кюю де бола.

Он еттиге минмегине бир мисал: бир гиши оьлюп, къатыны да, ата ягъындан эки къызардашы да, анасы да, ана ягъындан эки эркъардашы да къалгъан ердир.

Уьчюнчюсю – йигирма дёртдюр. Йигирма дёрт артып барып йигирма еттиге минеген кюю бола. Масала, бир гиши оьлюп, къатыны да, атасы да, анасы да, эки къызы да къалгъанда йимик.

ПАЙЛАР СЫНМАКЪНЫ⁵⁰ БАЯНЫ

Масала, бир гиши оьлгенде, анасы да, атасаны дёрт къардашы да къалса, анасына малны уьчден бири болмакъ учун, тараканы уьчге уьлешип, бирни – анагъа, къалгъан экини – къардашлагъа бермеге герек бола. Амма эки пай дёрт къардашгъа сынмай туруп уьлешинмей. Шол заман оланы гъарисин эки сындырып уьлешсе де ярай.

Амма яхшы гьисап этип къарасакъ, эки керен уьлешмей, бир керен уьлешип къоймакъны ёлу да бар. Он нечик болур десе, масала, бу ерде эки пай гишиге уьлешинмей буса да, шол эки пайны экиге уруп⁵¹, дёрт этсек, – уьлешине.

Бу ери белгили болгъан сонг, шол экиге аслул-масъала болгъан уьчню оьзюн урсакъ, алты бола. Энди тараканы аввалдан да алтыгъа уьлешип, алтыны уьч пайындан бири деп, экисин – анагъа берсек, къалгъан дёрт – дёрт де къардашгъа сынмай уьлешинип къала. Бу кюйню эсгерилген ёл булан ойлашып тапмагъа герек.

Масала, бир къатын оьлюп, эри де, атасы да, анасы да, алты къызы да къалса, эрине – малны дёртден бири, атасына – алтыдан бири, анасына да – алтыдан бири, къызларына – уьчден экиси герек бола.

Бу пайланы гьисап этгенде, бу ерде дёртге де, алтыгъа да, уьчге де уьлешинеген бир санав тарыкъ болмакъ саялы, олай санавланы инг азы – он эки деп, аслул-масъалабыз – он эки бола. Он экини дёрт пайындан бири деп, уьчню – эрине; он экини алтыдан бири деп, экини – атасына, экини де – анасына; он экини уьчден экиси деп, сегизни – къызларына берейик десек, он экибиз – он бешге авлу эте.

Тараканы он бешге уьлешип, сегизин – алтыда къызгъа берсек, сынмай туруп олагъа уьлешинмей. Амма шол сегиз пайны уьчге уруп, йигирма дёрт этсек, сынмай уьлешинип къала. Бу ери белгили болгъан сонг, шол уьчге аслул-масъаланы авлусу булан бирче урсакъ, къыркъ беш бола. Сонг къыркъ

бешни он беш пайындан уьчюсю деп, тогъузну – эрине; кьыркъ бешни он беш пайындан экиси – алтыны – атасына; алтыны да – анасына; кьыркъ бешни он беш пайындан сегизи деп, йигирма дёртню – алты да кьызгъа берсек, сынмай уьлешине.

Масала: бир гиши оьлюп, анасы да, ана бир алты кьардашы да, ата бир он эки кьызардашы да кьалса, малны алтыдан бири – анагъа, уьчден бири – кьардашлагъа, уьчден экиси – кьызардашлагъа герек бола.

Алтыгъа да, уьчге де уьлешинеген санавланы инг азы да – алты болмакъ саялы, бу ерде аслул-масъала – алты бола. Алтыны алты пайдан бири деп, бирни – анасына; алтыны уьч пайдан бири деп, экини – кьардашлагъа; алтыны уьч пайдан экиси деп, дёртню – кьызардашлагъа берейик десек, алтыбыз авлу этип еттиге мине.

Тараканы бу ерде еттиге уьлешмек яраса да, эки пай – алты кьардашгъа да, дёрт пай – он эки кьызардашгъа да сынмай туруп уьлешинмей. Амма яхшы гьисап этип кьарасакъ, сындырмай уьлешмеге де кюй табула.

Ол кюй де, масала, бу ерде шол эки пайны уьчге уруп, алты этсек, алты да кьардашгъа сынмай уьлешине. Дёрт пайны да уьчге уруп, он эки этсек, ол да – он эки де кьызардашгъа сынмай уьлешине.

Эки де табунну пайлары бир йимик урулса тюз болагъан уьч деген санав ойлашмакъ булан табулгъан сонг, шол уьчге аслул-масъала болгъан алтыны, авлусу булан бирче етти болгъан гьалда урсакъ, йигирма бир бола. Сонг, йигирма бир пайны етти пайындан бири деп, уьчню – анасына; йигирма бирни етти пайындан экиси деп, алтыны – алты да кьардашгъа; йигирма бирни етти пайындан дёртню деп, он экини – он эки де кьызардашгъа берсек, сынмай уьлешине.

Масала: бир кьатын оьлюп, эри де, анасы да, уллу атасы да, ата бир янгыз кьызардашы да кьалса, хас⁵² бу ерде уллу ата шол кьызардашны асаба этмейгени алякъда эсгерилди. Кьызардашгъа – малны яртысы, уллу атагъа – алты пайдан бири, эрге де – малны яртысы, анагъа – уьч пайны бири болмагъа герек.

Бу пайланы гьисабына кьарагъанда, бу ерде экиге де, алтыгъа да, уьчге де уьлешинеген бир санав тарыкъ болмагъы белгили болуп, олай санавланы инг азы да – алты болмакъ саялы, мунда да аслул-масъала – алты бола. Сонг, алтыны яртысы деп, уьчню – кьызардашгъа; уьчню де – эрге; алтыны алты пайындан бири деп, бирни – уллу атагъа; алтыны уьч пайындан бири деп, экини – анагъа бергенде, алтыбыз – тогъузгъа авлу эте.

Тогъуздан уьчюсю – кьызардашгъа, бириси – уллу атагъа бола буса да, алякъда да эсгерилип гетгенге гёре, булар экиси де кьолларындагъы пайларын кьошуп, эргишиге – эки пай, кьатынгишиге – бир пай гьисап булан, экинчилей бирдагъы керен уьлешме герек. Уьлешейик десек, пайлар сынмай туруп уьлешинмей. Буланы экисини де пайларын кьошсакъ – дёрт бола.

Эргиши эки кьатынгишини гьисабында болмакъ саялы, оьзлени санаву – уьч. Амма уьч гишиге дёрт пай уьлешинмей буса да, дёртню уьчге уруп, он эки этсек, – уьлешине. Бу ери билинген сонг, аслул-масъаланы авлусу булан бирче тогъуз болгъан гьалда, уьчге урсакъ – йигирма етти болуп, пайлар сынмай уьлешине: эрге – тогъуз, анагъа – алты, уллу атагъа – сегиз, кьызардашгъа – дёрт.

Гъаза вассалам⁵³.

Санат I33I⁵⁴.

(Абусуфьян ибну гъажжи Акай ад-Дагъистани ал-Гъазаниши. «Ажам парагъиз». Темирханшура, 1913 й.)

Баянлыкълар:

¹ Бу арапча сѣзлени маънасы: «Бир Аллагъны аты булан башлайман, дюньяда гавургъа да, бусурмангъа да бир ймик языкъсынып рагъму этеген бир Аллагъны аты булан башлайман».

² Арапча язылгъан дуаны маънасы: «Гъар макътав Аллагъгъа хасдыр – бары да аламланы яратып Озью есси болуп сакълайгъан. Уллулукъгъа ябушгъан рагъмат балагълардан саламатлыкъда – Мугъаммад пайхаммаргъа болсун, озьюню агълюсюне де болсун ва озьюню асгъапларына да болсун – барысына да болсун!» (*Шихаммат къади. «Усул ад-дин. Таржамату мухтасар. Я ибна Адам!» Темирханишура, 1907, с. 2, 22*).

³ Ондан (дуадан) сонг.

⁴ Абусупиянны асары темирханшура (*буйнакс*) диалектде язылгъан («*уьлешмакъны*» деп ва оьзгелери деп). Мунда олай диалект сѣзлени гъалиги къумукъ тилни адабият тюзъязыв къайдаларына гѣре алышдырып бергенбиз.

⁵ «**Фараиз**» (*яда «фараид»*) деген арапча термин, къумукъ орфоэпияны къанунларына гѣре, «параиз» деп охулуп къала. Бу сѣзню маънасы: варислени гъарисине шариатгъа гѣре тюшеген пайны гъакъында илму. Орусча айтагъанда: мусульманское наследственное право.

⁶ «**Араб охугъанлар**» деп – «арап тилде охугъан адамлар» деген маънада айтыла.

⁷ Абусупиянны китабында «онча», «ону», «ондан» деген орунча сѣзлер эски адабият формаларында язылгъан – «анча», «аны», «андан» деп. Биз мунда о сѣзлени гъалиги адабият гѣлемлеринде беребиз.

⁸ **Ажамча** – арап тилден оьзге къайсы тилде, тек о тилде язагъанда арап гъарпланы къоллап.

⁹ **Имкан къадар** – болгъан чакъы.

¹⁰ **Танбигъ** – (*арапча сѣз*): эсгерив, гѣрсетив, англатыв, баянлыкъ.

¹¹ **Юрекге алмакъ** – эсинде сакъламакъ.

¹² **Аввалы** – башы, инг башлапгъы ери.

¹³ **Гъукму этмек** – (*мунда*): масъаланы чечмек, къарар бермек.

¹⁴ **Гъасилул калам** – (*арапча сѣзтагъым*): гъасиликалам, къысгъартып айтгъанда.

¹⁵ **Закат** – (*арап сѣз*): секет; шариатгъа гѣре, гъар ким озьюню гелимине гѣре, йылны ичинде ярлы адамланы пайдасы учун бермеге борчлу харж.

¹⁶ **Аввал** – (*арап сѣз*): инг башлап, лап биринчи гезикде.

¹⁷ Аввалгъынчысы – инг биринчиси, лап башлапгъысы.

¹⁸ **Масала** – (*арап сѣз*): мисал учун, дарс, оьрнек.

¹⁹ Тухумундагъы къардашы.

²⁰ **Гъар гъалда** – болма герекли, болма ярай.

²¹ **Завул-аргъам** – (*арапча сѣзтагъым*): ана якъдан болгъан тухум-къардашлар. (*Толу гъалда билмек учун, сонг гележек «Завул-аргъамланы баяны» деген бѣлюкге къара*).

²² **Асаба яда ьассаба** – (*арапча сѣз*): ата якъдан болгъан тухум-къардашлар; шариатгъа гѣре, оьзлеге варис пай тиймейген тухум-къардашлар.

²³ **Шол** – шо, ол.

²⁴ **Артда гележек** – «сонг эсгерилежек (*айтылажакъ яда язылажакъ*)» деген маънада.

²⁵ **Авлет** («*авлад*» деген арап сѣзден) – баласы, яшы.

²⁶ **Сыпат** («*сифат*» деген арап сѣзден) – аламат, хас белги, хаслыкъ, айрычалыкъ, башгъачалыкъ.

²⁷ **Табун** – (*мунда*): «гюп, бѣлюк, группа» деген маънада.

²⁸ **Тарака** – (*арапча сѣз*): варислик; оьлген адамдан варисликге къалгъан мал-матагъны уьлешив, пайлав.

²⁹ **Гъукмулары** – (*арап сѣзден*): чечилме герекли къайдалары, чечеген кюйлери.

³⁰ **Альякъда гетген** – уьстде эсгерилген (*айтылгъан, язылгъан*).

³¹ **Байтулмал** – (*арап сѣз*): пачалыкъ хазнасы яда жамиятны пайдасына къолланмакъ учун сакъланагъан мал-матагъ.

³² Алда язылгъан 21-нчи баянлыкъгъа къара.

³³ **Англанды** – англатылды, баянлыкъ (*англатыв*) берилди. («*Асабаланы баяны*» деген бѣлюкге къара).

³⁴ **Гъажбу** – (*арапча термин*): оьлюню ювукъ тухум-къардашлары болмакълыгъы себепден, оьзге йыракъ (*арек*) къардашларын варисликден магърюм къалдырыв.

³⁵ **Альякъда гетди** – демек: алда (*уьстде*) эсгерилди, айтылды, язылды.

³⁶ Алда язылгъан 22-нчи баянлыкъгъа къара.

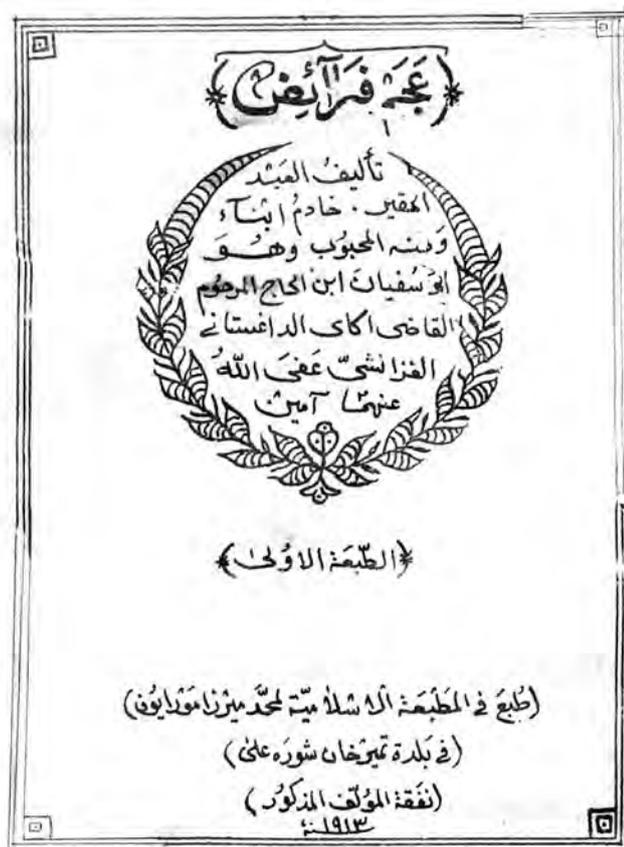
³⁷ **Зайип** – (*арап сѣз*): зайып, осал.

³⁸ **Къадар** – (*мунда*): ерли, ювукъ санавда.

³⁹ **Хилаф** – (*арапча сѣз*): хилап, терс, къыйышмай, къаршы; къарышыкълы.

⁴⁰ **Масъала** – (*арапча сѣз*): чечмеге герекли гъал.

- ⁴¹ **Зина** – (арап сѣз) : никагъ этмейли жутлашмакъ, пасат юрюш, саякъ юрюш.
- ⁴² **Пайгъамбар** – (фарс сѣз) : пайхаммар.
- ⁴³ **Игътият** – (арапча сѣз) : гележекде гъеч бир зат болуп къалмакъ барны эсге тутмакълыгы булан, запас-резерв булан.
- ⁴⁴ **Зарарлы** – зараллы, зиянлы.
- ⁴⁵ **Хунса** – (арап сѣз) : хунца, гермафродит; эркекликни ва къатынлыккыны аламатлары бирче бир адамны хасиятларында болув.
- ⁴⁶ **Араб китаплар** – арап тилде яратылгъан китаплар. Араб охугъанлар – арап тилде язылгъан илмуланы охуйгъан, оланы англайгъан-билеген адамлар.
- ⁴⁷ **Аслул-масъала** – (гъисап илмуда къолланагъан арапча сѣзтагъым) : ортакъ знаменатель, дробларда сав санавну нече гесекге бѣлюнегенин гѣрсетеген санав, общий знаменатель.
- ⁴⁸ **‘Авлу** – (арапча термин) : къыйынлашдырагъан гъал, тюз гелмей къалагъанлыкъ.
- ⁴⁹ **Маълум** – (арап сѣз) : малим, ачыкъ, белгили.
- ⁵⁰ **Сынмакъ** – сав санавгъа уylesинмей къалмакъ, уylesегенде гесеклер болуп чыкъмакъ.
- ⁵¹ **Урмакъ** – артдырмакъ, зарбетмек.
- ⁵² **Хас** – (арап сѣз) : айрыча, айры къюде.
- ⁵³ **Гъаза вассалам** – (арапча сѣзтагъым) : «бу тамам болду, муну булан битди» деген маънада.
- ⁵⁴ **Санат (сана)** – (арап сѣз) : «йыл» демек. Эсги китапны ахырынчы бетинде бусурман тарх (гъижрат) булан гѣрсетилген 1331-нчи йыл – христиан (миляди) календаргъа гѣре – 1913-нчу йылгъа расгеле.

Абусупиянны китабын арап-ажам язывдан транслитерация этип онгаргъан ва баянлыкълар язгъан – Гъасан Оразаев

Поэзия

Шейит - Ханум АЛИШЕВА,
Дагъыстанны халкъ шаири

АТОЛУ

(Гѣнгюревлер)

Мен дюрмен! – деп,
Эр дюрмен! – деп, чыкъгъан сонг,
Къыркъ душманны
Къылдай жанын къыркъгъан сонг,
Ат табунун къамучулап къувгъандыр,
Атолу! – деп бирдагъы эр тувгъандыр.

Атолу, – деп бирдагъы эр тувгъандыр,
Тухумунда я ини, я агъадыр.
Тав уьстюнде гѣк бѣрюню бувгъандыр,
Къош салгъандыр шаршарлы сув ягъада.

Атолуну тамур тюбю – эренлик.
Атолуну тѣбе тюгю – гюренлик.
Эревиоллюк – Къумукъда
Гъар кеседир!
Къагъруманлар эл ичинде эседир.

Атолусу ата ерин якълагъан,
Оьзденликни хас къылыгъын сакълагъан.
Къагъруманлар гъазир явгъа чапмагъа,
Гъеч бир Ана осал улан тапмагъан.

Гъайт! – дегенде,
Вайт! – деп чыкъма янгыдан
Эр дюрмен! – деп, айтадыр,
Къысмагълары халкъ ичинде янгырып
Муна шулай
Атолулар къайтадыр.

* * *

Атолум! – десем, десем,
Тёбечиклер етдирмежек сесимни!
Къайсы тавдан
Къайсы тавбаш бийикдир?
Паралайлар бырынгылыгын эсимни,
Инсан кепге гирип йыртгыч гийиклер,
Ингырлата гысимни...

Бу гюннде миллетибиз дерт юта,
Къумукълугъун
Къумукъ оъзю унута!
Оъзменлигин
Оъзгелеге пай этген,
Оъзденлери
Оъзбарлыгын сай этген...

...Хазарым! – деп,
Гёк денгизге атылып,
Къайыкъсыз да,
Къалакъ чалмай юзейим,
Гемелери къалгъандыр, – деп, – батылып,
Атолулар!
Сизин къайдан излейим!?

... Атолулар!
Сиз къайдасыз, къайдасыз!?
Къайтмаслагъа гетгенмисиз баш алып?
Эл-юртугъуз «ваягълардан» пайдасыз,
Ер ютгъандай этгенмисиз таш салып?!?

Атолулар!
Айтыгъыз, сиз айтыгъыз,
Ким жаваплы?
Ва кимлерден соралгъан?
Атолулар!
Къайтыгъыз, сиз къайтыгъыз
Топуракъгъа тувмадан сиз яралгъан!

Яда сиз де, силлеп-силлеп къолугъуз,
«Къойсана!» – деп,
Гетдигизми узакъгъа?
Айланмалар аралап тюз ёлугъуз
Ташладымы «айсенини» тузакъгъа?

«Айсенини айы – узакъ,
Гюню гюнсюз, майчыракъ.
Яшаву – тунг тѣле, тузакъ,
Умутуна ёл йыракъ.

«Айсенини» айы къача,
Булут артда яшына.
Учгьунун гюлледей чача,
Гюню ура башына.

«Айсенини» не яшаву,
Не англаву болажакъ?
Гележеги бугюнюнде
Чыр башында къалажакъ.

«Айсени, айсени!» - деп,
Гетип бара яшавлар,
Ёл гѣрсетер адашып,
Йиберилген башбавлар.

«Айсени», «къойсана», – деп,
Силлей-силлей къолубуз,

Къараманны къаравлангъан
Топурагъы, тереги.
Къаны ташый, жаны авруй,
Яна-гюе юреги.
Яратгъан янгыртып эсин,
Къан тартып, тиргизип гьисин,
Чыкыгъан Къумукъ эренлер
Танытма ким ерге есин!

Енгмеди бу уланланы
Иссилик де гюйдюреген,
Сувукълукъ да
Буз боралап урагъан.
Эрлер оз ерин якълай,
Анасындай сюйдюреген
Аллагъымдыр!

Юз-минг оюн къурагъан
Гече-гюнюн бир этип
Къаравулда турагъан –
Яшлар да бар янын
салып ятмагъан,

* * *

Мангушлардай тас эте
Барабыз оз ёлубуз!

«Айсени», «къойсана», – деп,
Йыллар бара улагъып.
Барлыгъыбыз булгъанып
Ташгъынлай, селдей агъып.

«Айсени», «къойсана», – деп
Улав къалды ерибиз,
Бизге душман чыкыгъанлар,
Давлап елей тѣрюбюз.

«Айсени», «къойсана», – деп,
Турабыз къоя-къоя,
«Гъарам» не, ягъсыз билмей,
Ят ерни къаза, оя...

«Айсени», «къойсана», – деп,
Тилсизбиз, сангыравбуз.
Яннаур янгъа – явбуз,
Ятлагъа – къонгуравбуз.

* * *

Эр мыйыгъы къатмагъан,
Увуз сютю къурумагъан эрнинде...
... Гьалаллыкъны тилей эрни,
Гъайсыз къойгъан еринден.

...Солтан-Мутну васияты
Къоймагъан етти ятны
Басмагъа бир абатын!
Ахыр тынышгъа ерли
Аявлап, къоруп сакъла,
Ер этме Къумукъ атынг!

Тек бугюн де тутма билмей
Якълама бир-биревню.
Бир авуздан халкъ сѣйлемей
Талаплы ва тиревню!

Къараманны къаравулу
Герти къумукъ уланлар!
Халкъ къысматны къара
къулу,
Намус, ягъы буланлар!

**Кимлер булагъа кѣмекчи?
Кимдир инбаш таяры?
Чардай уюта заманны,
Чорт тююлген дерт, эммекчи
Замансыз къартаярмы
Къоччакълары Къараманны?!**

* * *

**Атолум! – десем, десем,
Къумугъумну эренлигин гѣремен.
Асрулар авлап сесим,
Къумукълукъну теренлигин гѣремен.**

**Атолум! – десем, десем,
Атолуну сыйлагъаны – аргъумакъ!
Гъавалар чалып, гесип,
Ат чапдырта айлангъаны – данг авлакъ,
Ат отлатма сайлагъаны – танг яйлакъ.**

**Атолум! – десем, десем,
Бир айтарман, он айтмай!
Тутгъан ёлдан ол къайтмай,
Айтгъан сѣзню ол есси,
Атолумну айыкъдыр даим эси!**

**Гъайт! – дегенде,
Вайт! – деп, минер талпынып
Ат белине, янын тутма халкъыны
Къан тартдыра,
Сан къатдыра дув гъиси...
...Атолум! – десем, десем...**

* * *

**– Аллагъу Акбар!
Окъюрюшюп жаваплана чалкъынлы,
Толкъунланып къатын-къызы халкъымны.
Ругъ бирликде бир тавушдан юреклер
Бир-биревге табулмагъа гереклер!**

**Бизбиз! Бизбиз!
Бугюн сизин буланбыз!
Сизге къызбиз,
Гюню гелсе, уланбыз!
Ана башы бизге ошайсыз
Къаныбызда, жаныбызда яшайсыз!**

– Аллагъу Акбар!
Учюнчю керен де кычырдым зарлы,
Ташыды гёзьяшым, айланды кьарным,
Тухум-тайпам, халкъым, миллетим,
Къумукъ! – деген атынг бар этип,
Айланагъа ал байракъдай илдирип,
Къара гюнюнг къувма яннавур - янбаш
Чыкъгъан бу майдангъа
Ачлыкъ билдирип
Аналар, къатын - кызылар, кызардаш...

* * *

Кызардашгъа уланкьардаш – Асхар тав!
Асхар тавну ер этмежек тѣбесин.
Уланкьардаш кызардашы саялы –
Гъайбар къала, окъ ытмежек гюбеси!

Бир-бирине якъчы, сакъчы, таяву,
Бир - бирини кьурдашы ва сырдашы!
Жан кьардашлар бир-бирине аявлу,
Агъасы ва иниси, кызашы, анадашы!

* * *

Анжи шагъарымны
Туман басгъан бугюн,
Чардай чарс.
Гѣнгиюлюмню ала гѣбелеклери
Бийивлерин илип гѣк бѣлеклеге,
Ал кызыл ялынгъа ура харс,
Харс да харс! Харс ура!
Къанатларын торлу, энемжаялы
Учгъунлар къабузуп, гюйдюрюп тура...
.. Анжи шагъарымны
Туман басгъан бугюн,
Чардай чарс басгъан,
Денгиз дув , дели еллерин
Елигип боралап ура...
... Шу гъарасат чакъда
Орта майданда
Къумукъну къатын - кызы олтура.
Кимеселер эслеп якъ-якъдан
Къулакъ асгъан:
Шулар дагъы да не этме тура?
Не деп ой кьура?

* * *

Гюйдюре ювшанны
Гюнеш тюгюл сакъ,
Ачувлу-оьчлю!
Ярылып пал-пал
Сувсагъан топуракъ.
Ким кимден гючлю?
Ким кимден осал?
Жаваплан, сеслен,
Сен тюгюлсен такъ!
Бу ерлеге Ес -
Сенсен Къумукъ халкъ!
... Гъайтлагъа да,
Вайтлагъа да сангырав
Атолулар ят эллерде мангырай.
Ана топуракъгъа «айсени» къарав...
...Йыллар йылланы къува оьтелер,
Барман! – дейгени ёкълай гетелер,
Олар эсде бугюн,
Нечесе савдан!
Ана ерибизге къуллукъ этелер
Тюшгенлер тавдан...
Хыянатчы намартлардан хантавлар –
Хараплана абзар булан отавлар.
... Аллагъыма тизден чёгюп ялбарып,
– Эренлени СЕН сакъла! – деп, тиледим.
Абадилден къумукъ къагъруманлары
Барын – тюгенмесин биле эдим...

...Асил адамланы таныгъанман мен,
Оьзденлени арасында оьсгенмен.
Къаламым къылычдай яныгъанман мен,
Осаллардан, намартлардан кюсгенмен!

* * *

Атолум! – деп, сююндюм,
Атынг аршлагъа чюйдюм!
Бир сюймедим, минг сюйдюм.
Баш ийдим, тиз чёкдюрдюм...
Сен Атолу тюгюлню
Сонг билдим.
Зарлы гёзьяш тёкдюртдюнг,
Гюлюн уьздюнг гёнгюлню.
Атолум, Атолум! – деп, тююндюм,
Йылай, бозлай оькюрдюм...
...Сонг сююндюм

Сени сююп оьлмегенге,
Аллагьыма этдим шюкюрлюк
Осалланы бирин магьа
Атолу этип бермегенге...

* * *

Садагьынг бош сени,
Гьар огьунг -
Душманынгны батып азиз жанына,
Ажжал тогьун,
Оьртен тартып санына.
Бояп кьоймады кьызыл кьанына...
...Садагьынг бош сени –
Кьаргьалагьа гьав эте баш болуп,
Гьариси бир чунглап
Тюшдю таш болуп,
Чагьанлагьа чалт аш болуп...
... Гечикдим –

Тогьасланып ёлларым.
Нечик де
Юкню асламын кьолларым
Гётерди...
...Кьурсакь этегим сызлады,
Энни билмеймен не этерим?
Ичкьына юрек бозлады,
Не болду сагьа? – дейген, сорав ёкь.
Шо гюн, бу гюн магьа кьарав ёкь...

* * *

Атолулар авазасыз,
Сеси ёкь!
Йьракьларда янгы кюю, мазасы, –
Эси ёкь!
Оьзгёнгиюллю ятап чыгьып сав юртлар
Сибирлерде оьрюмлерин оьсдюре.
Ят ерлерде ярашдыра умутлар,
Ана элден авлетлерин кюсдюре.
Оьзбашыны аварасын кютелер,
Тувгьан юртун ерсиз, тёрсюз этелер.
Тамурундан юлкьуп, кьыркьып хьитанын,
Тапшургьандай гене илбисге жанын...

...Карасланы кьуруп, чирип табабыз,
Кантлар эте –
Кимге яла ябабыз?

Атолуну туварылгъан тулпары.
Аты къалгъан къаравлай асуланы.
О Атолу – ким эди?
Энни бармы?
Ким тергевюн бакъдырар наслуланы?!

* * *

Не къалгъанман
Атолу! – деп, чакъыра,
Балики, ол гъарибизде яшайдыр?
Янгъан-гюйген Къумукъ тюз
Талам-такъыш, такъыракъ
Оъзбарлыгъын тас этгенге ошайдыр?
... Айланмалар айлананы уютуп,
Мангушлардай оъзменлигин унутуп,
Кимлерденбиз?
Ким болгъанбыз?
Кимбиз биз?
Девюрюбюз девреп дёне – эс ютуп...

...Осалланы кебин йыртып, паралап,
Есирликден азатла Гъакъ эренни!
Эсделиклер, мюгълетлейин аралап,
Яратгъаным, ялбараман,
Эсин къайтар, гёзюн ач,
Сезер йимик къумукъ оъзю
Къысматыны барлыгъыны теренин...

* * *

Тур! – дейин,
Тур! – дейин магъа...
...Къатын-къызынг къатып майданда,
Айланада къара къалмагъал къалкъып,
Етти ятланы къоюп гъайрангъа
Не дерсен, не ойдасан, тюрк халкъым!?
Жыйылмагъанбыз тойгъа, байрамгъа,
Къыйыкъсытып гъакъсыз къумукъ халкъымны –
Аллагъгъа ялбарабыз талкъынлы.
Тур! – дейин,
Тур! – дейин магъа.
Бизин къаравлар телмирип багъа,
Алыслардан тилек гётерип, чалкъып,
Етигиз тез-тез бизге кёмекге,
Жанкъардашларбыз,
Иманыбыз бир, тилибиз,
Бырынгылыкъ байлап юреклер,
Ялбарабыз сизге, тилейбиз,
Аркъа таяв болма гереклер...
...Къансавгъан тобукълар,
Къаралгъан юзлер.
Боралай сувукълар,
Бозлавлу тюзлер...

Сизин гёзлейбиз, тюрклер, къайдан да.
Тур! – дейин,
Тур! – дейин, ерден,
Олтурмагъыз дагъы шу майданда!
Сесленмеди гъеч!
Жанкъардашлар къангып чапмады,
Авузланма ёллар тапмады...

* * *

...Алгъасатма мени,
Бу ёлну да бар ахыры, арты,
Яратгъан Оьзю берген яшавну
Оьзюдюр болжалын гъызагъан тартып.
Саналмай яшы ва къарты,
Сыналмай гючсюзлюгю, къудраты...

Алгъасатма мени,
Сабурсуз адамлардан тюгюлмен!
Тёбемни теше, чокъуй тюйлюген –
Вайгъарайлы чакъырмасман, туюнмен.
Оьзденлени оьр гёрсем де бугюн мен,
Оьксюзлени кысматына сююнмен...

... Алгъасатма мени,
Алдыгъызгъа да тюшюп юрюдюм,
Халкъыма ич-баврум бишип юрюдюм,
Халкъым учун жан берсем да къайырмай.
Билгенимни бирлеп гёрмей, минг гёрдюм.
Гене барны ёкъдан айырмай,
Гёкню къаралап, акъны аралап,
Сабийдей акъпейил халкъым –
Абур-сый кимге?
Кимге зар талкъын!?

... Алгъасатма мени,
Къарнайы, накъырасы, зурнайы
Къоркъунчлар чалып,
Къавумдан къавумгъа пелекет салып,
Сансымай, саламсыз хоншугъа,
Юртдан юрт къура
Оьз кепине,
Оьз хошуна,
Ес болуп тура
Къош этгенлер тюшюп тавундан...
...Нечик ятарлар
Къара ерни кыясас берер баврунда?
Чыкъмасмы, арасындан гъалалы
Гъакъсызлагъа гъакъыл берер савунда?!
...Алгъасатма мени!

* * *

Ягъалатыш гетгенлер,
Елдей агъып оьтгенлер
Оьз ерин оьзгелеге
Сансыз савгъат этгенлер
Энни ягъадан бакъсын –
Гьона! Янгылар геле
Сыдра-сыдра бой алып,
Янгыртып очакъ якъсын!
Ягъалатгъанлар ягъсыз,
Ян тартмаслар уялып,
Ер ютуп ва сув алып
Гетмежеги аяндыр...
...Гьей! Гелеген яш урлукъ!
Къабузду, якъ очакъны!
Кютюлмеген кеп къуллукъ,
Ялындай елпин, яндыр,
Исит, демле ожакъны!
Къумукъну – къумукълугъу
Тюгенмесге инандыр!
Ян тартгъанлар баяндыр,
Ятны юрегин яндыр.

... Чурпу да бар,
Къуврай да, къуру да бар,
Чий де бар,
Сагъа да тенг де,
Тай да бар.
Къаршы да бар,
Ий де бар.
Къойсана «айсенини»,
Бел бувуп,
Чыкъ белсенип!
Оьсюп гелеген наслу
Янгылыкълагъа къастлы.
Тухум-тайпанг артында,
Менмен дейген жагъиллер,
Маслагъатлы къартынг да,
Тюзлюкню тезден гезлей,
Излей сени атынгдан,
Алданма, я алдатма,
Айтарынг англай, тюзлей,
Заманы гелген гъакъны –
Тур! Тур! Ян салма, ятма!

* * *

Ягъалардан ятлар йимик сёкмедим,
Къабундум, къарсаладым гъакъ сююп.
Ясда йимик чёгюп, гёзьяш тёкмедим,
Бетим юлкьуп, тобукъ-тобугъум туюп.
Бозладым ваягълы,
Сарнадым зарлы,
Айланагъа чарпып авазым чюйдюм,
Чюйреле айланды къарным.
Ерюзю эшитип,
Билгенни суюдюм
Бу гюн сен барны –
Къумугъум агълы...

* * *

Оьтген девюрюмню
Гъызын тас этсем,
Бугюнюмню ёлу къайдан баш алар?
Ягъым сынып,
Сыйсызлагъа яс этсем,
Сыйлангъанлар сансыз атма
таш алар...

* * *

Гъайт! Атолум!
Айтгъанларым кимге сама етдими?
Гъеч ким сама эшитдими, билдими?
Кимни сама ойлу-дертли этдими?
Гъеч ким сама тирилдими, оьлдюю?
Ягъалардан къарап оьзюн гёрдюю?!
Атолум мени, Атолум...

Узлипат
ИБРАГЪИМОВА

ШЕЙИТ-ХАНУМГЪА

Шейит-Ханум ярыкъ юлдуз, яллап турагъан,
Каспийни акъ толкъунлары чартлап урагъан.
Къумукътюзню юмарлагъан генгине генгсен,
Яв чапгъанда ялын бувгъан игитге тенгсен.

Шейит-Ханум, – десе тавлар янгырып гете,
Тавушу тав къакъаланы чартлатып оьте.
Къумукъда кеп къызлар ёкъдур сендей болуп гъеч,
Сагъа гъюрмет етишмесе, геч халкъынгдан, геч.

Шо,сен эдинг савлай майдан бакъгъан оьзюне,
Савлай алам зар чегеген англы сёзюнге.
Гёк толкъунну якъ-ягъына тартып бура эдинг,
Шо гюнлерде чартлап-чачырап гетме тура эдинг.

Шагъра ёлгъа шагъдай чыгъып, язып хатынгны,
«Халкъым, сизден къурбан болсун азиз жаным», – деп.
Къумукътюзге илме герек эди атынгны,
Уллу гъарплар булан язып «Шейит-Ханум», – деп,

Аралыкъгъа акъ тастарынг чечип сермединг,
Къатын-къызны байракъчысы шонда сен эдинг.
«Биз, къумукълар барбыз, дединг тувуп танг булан».
Сав майданлар янгыра эди, тюрюю анг булан.

Мен билмеймен, бизин кёкде нече юлдуз бар,
Юлдузлардан сени оьрде гёрсе де жаным.
Сюемен, инг ярыкъ юлдузгъа къойма атынгны,
Къызардашым Шейит-Ханум, Шейит-Ханум,
Шейит-Ханум!

Алм шаирни ыакында

Нурамат ОЛЬМЕСОВ,
филология илмуланы доктору,
профессор

«КЪУМУКЪЛАРБЫЗ, БАРБЫЗ БАР ЕРДЕ...»

Шейит-Ханум кѳумукъ аты булан, кѳумукъ ана аты булан юройген, кѳумукъну тарихин де, яшавун да, ону турушун да оѳзюню оѳтген яшаву йимик, оѳзю гѳзалгъа тутгъан яшаву йимик билеген кѳумукъ ана да дюр, кѳумукъ шаир де дюр.

Ол кѳумукъланы яшав тарихин, миллет гысапда бирленивюн, тарихи культурасыны анабашын бек билеген теренден англайгъан шаир экенге, ону асарларында шо алдагъы яшав гъал уѳтюднен суратланып кълмай, о бары да ана юрекден талчыгъып, юрекде бокъурап, уллу ойгъа айланып, кѳумукъну ругъ дюнъясына кѳошула. Шейит-Ханум халкыны оюн, яшав дюнъясын, тынышын, кѳумукъну бырынгъы барлыгъын, гъалиги сабурлугъун, оѳзден кюйде яшав толкъунлардан чыгъагъанын, оѳзге миллетлер булангъы аралыкыны, тенгликдеги менлиликни сабур кюйде гѳрсетмес сюйсе де, талчыгъывну билдирмей, халкыны гъалеклендирмей иш юрютме кълараса да, ана юрекден халкына къларав, гележегине талчыгъыв гълар сатырдан саркъып тура.

Ана юрекли шаирибизни анабашсыз къларбызмы экен деген ой юрегин тырнай, тарих бетлеге ону оюн йибере, талчыгъыв пикрулагъа тебере.

Халкыны ругъун сакълайгъан адатлар унутулуп, халкы булан бирче тувгъан хасиятлар тас болуп, батырлыкъ да, оѳзденлик де, менменлик де тавшалып кълармы экен деп, бырынгъы кѳумукъну оѳр даражасындагъы ругъун гѳрсетген йырларыбыз эсгиленип, тилибиз къларап кълармы экен деген ой шаирни тарих канзилеге тюшюре, бырынгъы заманланы халкыны эсине салма, шону уллу масала этип гѳтермеге борчлу эте. Кѳумукъ тилни сѳз байлыгъын генг ва терен англаву, бырынгъы авуз тилни, авуз тил яратывчулукъну гълар формасын, гълар аваз кълорулушун билегенлик ону шиърларыны маъна дазуларын генг эте, зангыравун кълонгуравлу, мунглу эте, гѳн-гюревге тартагъан кюйде сѳзлени сатырлагъа тиздире. Шо гълкъда шаирни «Умайгъа алгъыш дуам» деген шиърусу айрыча ахтарылма тюше. Шаирни яшаву да, ою да, тили де халкы булан оѳзекден байлавлу экени шиъруну сатырларында агъылып тура. Шиъруда бырынгъы унутула турагъан сѳзлер

айрыча гюч алып, бадырап сатырлагъа гёче. Мунда отбаш да, оьзенги де, кьудрат да бар.

Тарих канзилеге шаир астаракъ тюше, ари-бери къарай, гьар затын эсли кюйде ахтара. Ону тергевюн тарих ахтарывчулар къазып чыгъарагъан бырынгылыкъны белгилейген алатлар: кьумукъну савутлары – гюбечини уьстюнден савлай тёшюн ябып къоягъан дёгерек, езден кьуюлгъан омурав тагъымчакъ: дёгерек дюнья, ону айлана омузу болуп салынгъан эки будай баш, омузланы тубюнде уьч аякъ – очакъны уьч буту, онгунда ва солунда эки нал – узакъ ёлну белгиси, дёгерекни оьр бетинде Ана, ону асырап тутгъан нарыстасы – бу алаамат келпет бизин халкъны Хазар девюрлерден де алда, сонг да бусурманлыкъ гелгинче, Аналыкъ иман башы болуп юрюлгенге шагъатлыкъ эте. Бу тагъымчакъны тюрлю-тюрлю атлары бар: Иштар, Ишхар, Инана, Анат, Анабел, Ану, Умай... Умай – тюрк миллетлени мифологиясында Тенгирини ёлдашы – «мени учун Ананы ихтияры да, Тенгирини пурманы да бир йимик», – деген батыр эр.

Ананы келпетин, ана кьумукъ батыр булан бирче бары да ишлеринде болагъанын, кьумукъну миллет масалаланы чечеген кююн, кёп намусланы кютеген, зор къоччакъ кьумукъну-гъан форманы такрарлап гёрсете. Шо форма къошулагъан ишликлени баргъан сайын авур масалаланы чечеген кюйдегилерин сатырлагъа тартып бере. Шиъруну даражасын бырынгы авуз тилдеги сёзлер де бек гючлендире.

**Отбашыны отун кьоруп сакълайгъан,
Оьзенгиге аякъ басгъан батырын
Окъ, гюлледен гюбе торун якълайгъан,
Узун ёлун узакълардан саплагъан,
Ожакъны берекетин болдырагъан
Девлетин долундан артдырагъан,
Сабанын теренден салдырагъан.**

* * *

**Яшларында оьмюр ругъун яратгъан,
Дюньяланы бары сырын эмдирип,
Яшавгъа гьасиретли къаратгъан.**

Бырынгылыкъгъа-гъан форма алып барып къоймай, охувчуну сатырдан сатыргъа сёзлени тизими алып бара, тас бола турагъан къылыкъланы эсге алдыра. Ана къоччакъланы да, оьзденликни де башы экенни гючлендире. Барыны да натижасын чыгъарып, шо ишлени барыны да башы деп Ананы гёрсете Шеит-Ханумну тилини байлыгъы ва сёзлени арив тийишли ерлерине салып, оьзек сёзню ерине салып, сатырланы кьурагъан кюю – оьр даражадагъы усталыкъ.

Ана деген оьзек сёз башыбызны тас этип сама бармайбызмы деген ойдан кьоруй, инамлыкъны гючлендире. Шо сёзню гючлююгю, шо маъна юкню алып юрюйгени деп огъар авур, сыйлы сёзлени къоша, шоллукъда суратлав янын артдыра.

**Миллетибиз кѳумукѳну –
Кѳыркѳ тамурлу ѳзек башы,
Ана сюювню аслам асил булагѳы –
Бюрлендирип, тюрлендирип бадрата,
Нюрлендирмейли тувмай –
Ана башыбыз Умай!**

Шиѳруда чакѳырыв сѳзлер, уьнлюклер булан натижа гючлене.

**Сен бизге береген кѳудратѳа
Аминбиз! Угѳвай!
Тенгири де тенг гѳрген ѳзюне –
Алгѳыш даум кѳылдым тизимден,
Кѳабул эт, Умай!**

«Барбыз кѳумукѳлар» деген шиѳру кѳумукѳну ругѳ дюньясын уятагѳан, ѳр даражадагѳы кѳумукѳну кѳумукѳлугѳун гѳрсетген асар деп гысаплама ярай.

Шу шиѳруда шаирни кѳумукѳ тилни сѳз байлыгѳын билегени, ону маъна бѳлюклерин, маъналаны инче ерлерин сѳз ерине гѳре кѳоллайгѳан кююне тамашалыкѳ этер гѳал бар. Кѳумукѳ халкѳ сѳйлейген кюйлер, халкѳ тилини тизими, жумлаланы кѳурагѳан ва ерлешдиреген кюю арив гѳрюне. Шаир халкѳы булан сѳйлей, чакѳырыв жумлалар булан гючлендире, модалѳ сѳзлер булан мекенлешдире.

**Мен гѳали нечик йырларман,
Ёлгѳа кѳара,
Ёл бош тюгюл –
Халкѳ бара!**

Кѳумукѳ уллу гюч экенни шаир гѳар сатырны гючю булан гѳрсетип бажара. Шогѳар такрарланыв, гючленген такрарланыв, сѳзлерин алышдырып такрарланыв кѳмек эте. Талчыгѳывну устасы арт-артындан бирин бири маъна якѳдан ябагѳан, артгѳа баргѳан сайын гючленеген форманы кѳоллай.

Бар якѳдан, бар якѳдан, бар якѳдан
–Барбыз! – дей
Кѳумукѳлар барбыз, – дей, – бугюн!

* * *

**Шу Ата топуракѳны
Шу Ана топуракѳны
Ата-бабалар аманатлагѳан
Башгѳартмагѳа башдан, аякѳдан –
Бугюн, кѳумукѳлар, барбыз бар якѳдан.**

* * *

**Барбыз – бир-биревден ареклер,
Барбыз – бар – болмагъа герекге!**

* * *

**Шу Ата якълар
Шу Ана якълар**

* * *

Бугюн бизбиз, бизбиз кьумукълар.

* * *

**Шу Ата ерни
Шу Ана ерни
Ата-бабаланы кьаны ва тери.**

Кьумукъларда эркекликни сураглайгъан кеп сёзлени арагъа чыгъара, бизин ругъ дюньябызны кьоччакъ кюйде алып юрюген, оьзлени кьумукъ учун кьурбан этгенлени де эсделигин янгьрта. Ругъ сакълавчуларыбызгъа чыкьгъанча, кеп миллет масалаланы арагъа чыгъара, сонг олагъа гече.

* * *

**Айгъазисин, Уллубийин эсгерип,
Оьлчевсюз ойда оьзден эр башлар,
Яра-яра-яра бизин юреклер...
Гъайт! – деп атланып,
Вайт! – деп атланып,
Инбашланы таяп инбашгъа,
Билеклеге чатап билеклер –
Бизбиз – бир-биревден ареклер,
Барбыз – бар! – Болмагъа герекге!**

Тамаша сёз тагъымлар кьоллай, олар булан токьташдырыв кеп ёллар булан чечиле, барлыкъ ва ёкълукъ формаланы бек уста кьаршы сала. Олар кьаршы салынып, сатыргъа ругъ бере. Ёкълукъ формасы булангъы сёзню башгъа формагъа салып, жут эте. Шолай кьаршы салып жутлукъ тергевню бек тарга, маънаны гючлендире.

* * *

**Башалманлар бичип-бичимсиз кьойгъан.
Баракалласыз – сыйынгъан, тойгъан.
Аркалардан артлангъанлар атлагъан.**

Маънадаш сёзлени кьоллап, алдагъы сатырланы гючлендире, шаир сыйынгъан, тойгъан деген сёзлени бир-бирине ювукъ эте: экинчиси биринчисин маъна якъдан толтура.

Шейит-Ханум, суратлав сёзлени халкъ сёзлери булан янаша къоллап, ойну терен этип къоймай, охувчуну терен ойгъа сала.

* * *

**Мен гъали нечик йырларман –
Ананайлар бугюн азманы,
Айланамда халкъым базманлы
Ругълангъан юреклер
Расдыр, ювукъдур.**

Шаир бек тамаша сёз тагъымлар булан къумукъну ругъун гётере:

**Ата-бабаланы аманаты –
Топуракъны гъар абатын,
Гъайлек йыры булан гъалалайын,
Ясы булан алгъам сагъатын –
Гъалал этгенлени абурун якълар,
Сыйсыз гетгенлени гъюрметин сакълар –
Бугюн бизбиз, бизбиз къумукълар!**

«Шо ата топуракъ, шу ана топуракъ» деген сёзлер кёп тюрлю-тюрлю формалагъа салына, шо формалар биринден бири гючлю. Форма-лар ону генг эте, арты-алды булан барын да къумукъланыки эте.

Къуршайгъан маънадагъы-лар формагъа-ны форма жутланып, шо гъалны, гъаракатны гъар кимге тарта, гёчюре.

Сатырларда «шу ана топуракъ» деген гесек къалып, огъар тюрлю-тюрлю Эл булан байлавлу сёзлер къошула: якълар, ер, эл – шо дагъы да элге сюювню, ону аявлавну гючлендире.

**Шу Ата топуракъны
Шу Ана топуракъны
Ата-бабалар аманатлагъан
Башгъартмагъа башдан, аякъдан –
Бугюн, къумукълар, барбыз бар якъдан!**

**Шу Ата якълар
Шу Ана якълар –
Бузлар уруп,
Къысгъан сувукълар,**

**Боранлардан оьтген буюкъмай
Бугюн бизбиз, бизбиз къумукълар –
Бетге-бет туруп,
Бюдюремей якълар!**

* * *

**Шу Ата топуракъдан
Шу Ана топуракъдан
Инг башлап –
Абат алгъан бизин аякълар
Гъар абатында
Шу Ата ерни –
Шу Ана ерни –
Ата-бабаланы къаны ва тери.**

Биринчи ва экинчи сатырларда тюрлю-тюрлю формаларда яда башгъа сёз булан тюрленип, гючлендиреген гёрсетив орунча шу булан элни эслете, сонг Къумукъ оьтген, башындан гечирген ишлер, гьаллар сураглана. О уьчюнчю ва бир-бирде дёртюнчю сатыргъа да чыгъа. Гъар такрарланыв гесекни ахырында натижа чыкыгъан. Натижа – къумукъланы тарих канзилери, оланы тувма тарих ёллары. Шо гъакъда артыкълыкъ формасы инг къоллангъан. Шондан къайры да сёзлер булан сатырдан сатыргъа гючлене юрюй. Шейит-Ханум сёз байлыкъны къуршап къоймай, о гъар сёзню маъна теренлигин ва культура даражасын биле. Шо гъакъда канзиленип гелеген сёзлер айрыча тергевюн тарга:

**Башгъартмагъа башдан, аякъдан,
Боранлардан оьтген буюкъмай,
Бетге-бет туруп,
Бюдюренмей якълар!**

Шулай ругъ дюньясын хозгъайгъан, гъар юрек пердеге тийип, ону (тарихни) бетлерин ачагъан, гезиги булан Къумукъну къоруйгъан, адамны ойлашдырагъан сёзлер къумукъну тарихи эсин уята. Шо уллу усталыкъ къумукъ тилни ва къумукъ халкъны тарихин терен билмесе ва юрегинден оьтгермесе бажарылагъан иш тюгюл.

Ругъ дюньясын уятагъан алдагъы шиъругъа аваз къурулушу парх береген, бир формада, къайдада язылгъан бирдагъы шиърусун тил янындан анализ этип: такрарлавланы гючюн, сёз тагъымланы тюрлюлерин, чакъырыв сёзлени, талчыгъыв гючюн, сёз тагъымланы тюрлюлерин, чакъырыв сёзлени, талчыгъыв гьисли жумлаланы, кёп маъналы сёзлени шо яшав гьалланы сураглавдагъы гючюн гёрсетме тюше. Шо масалалар «Етти гечебиз» деген шиъруда да гётериле. Шо «Барбыз, къумукълар» деген асарны толтура юрюй. Тил къурулуш янындан да олар бир-бирине ювукъ.

Шейит-Ханум охувчугъа оьзюне чечме кёп масалаланы къоя. Оьзю талчыгъып гётереген масала – бары да къумукъгъа тиеген, ону ругъун гётереген миллет масала.

Шолай юрек гёнгюревлер кёбюсю битмеген жумлалар булан бериле. Шолай жумлалардагъы бир-бир сёзлер такрарланагъан йимик гёрюнсе де, олар маъна якъдан ювукъ яда айтылышы ювукъ болуп чыгъа. Шо саялы шолай жумлаланы ойлу гёнгюрев булан, терен, ойлу кюйде охума тюше.

«Гюнюбиз етти» деген ачлыкъ билдирген къумукъ къатынланы къайратлы ишине багъышлангъан. Къатынлар, къызлар етти гюн, етти гече Анжи-къаланы баш майданында олтура. Шо къатынлардагъы ругъну шаир оъзю де шолар булан болгъаны саялы оър даражадагъы ругъ булан яза. Шо саялы шиъруда къумукъ тил байлыкъ генг ва уста кюйде къоллангъан.

Биринчилей, агъылып гелеген гѣнгюревлю ойланы къысгъа-къысгъа жумлалар булан бере, битмеген жумлалар булан, ат жумлалар булан суратлай.

Етти гечебиз...
Гюнюбюз етти..
Тарихи тептерде
Даимликге етти япыракъ...
Оъз еринге оъзден ес этдик –
Ана башынг! Къумукъ миллетим!
Бу – бизин майдан.

Ат жумлаланы гючлендирмек учун, мекенлиликни токъташдырмакъ учун кѣп маъналы сѣзлени къоллай: тарихи тептерде. Савлай яшав тарихге язылып, наслугъа, эсделикге къалды, – дейгендей.

Оъз еринге оъзден ес этдик –

Ата-бабалардан къалгъан оъз ерибизге къумукъ оъзденликни иш булан ес этдик – демек бола.

Анабашынг! Къумукъ миллетим!

Шо ерлени биринчилей таптагъан – къумукълар. Шу гесекде аваздаш сѣзлер маъна юкню алып юрюй.

Гюнюбюз етти-етти гюн тургъанлыкъны да гѣрсете, гѣрме заман етгенни де гѣрсете. Натижа чыгъарагъан сѣзню шу шиъруда да къоллай:

Бу – бизин майдан!

Бу – бизин топуракъ!

Шулай ойну гесек-гесек этип, пикруну натижасын тюрлю-тюрлю формаларда такрарлап, шаир бирев де этмейген, къолламайгъан тамаша ъл булан юрюй. Ругъну гючю – шо сѣзлерде, шону такрарланывунда, къатты гесип айтывда!

Аваздаш сѣзлени гючю артдагъы сатырларда дагъы да арта: маъна юкню артдагъы сатырларда етти деген маъна булан аваздаш сѣз кюте: етти санав гъисапда къопдурувгъа къошулуп, гелип етишди деген маъна булан аваздаш жут болуп, маъна гючлене, агъым тегишлене:

Гечебиз етти, гюнюбюз етти –
Етмиш етти бизин бабаларыбыз
Кѣмекге етди
Гюнюбюз къайтара къаралгъан,
Эсибизни хозгъап гѣмюлген –
Къан тамурлардан селене оътдю...

* * *

Етти аталардан бизге аталгъан
Ерге тавакаллы табан басдырды.
Чорт тююлген чалдырышлы йылланы
Наслулагъа гъар тююнюн бир чечер –
О бизин етти гюн,
О етти гече!..
Етти гюнню узакъ мезгили булан,
Ёлу булан Етти Юлдузну:
Нюрлендирген юзюн етти гечени,
Халкъымны гъар сёзю, иши умуту.

Шо рагъмулу ишлени, къыйынлыкъда ругъ тергейген гюнлени мюлк формаланы къоллап йымышата, юрек иситеген сёзлени тюрюлю-тюрюлю формаларын янаша эте:

Инсанлыкъ мизанны гилевкелерин
Дандереклердей уютуп –
Биз ачлыкъ билдирген гюнден оьлчене...
Сыйсыз сёзлер сансыз сыныкъдырып
Буюкъса уьркюп четде инбашлар –
Етти гюнню, етти гечени
Ялынлы оьртени чыныкъдырып
Чыкъгъан бизге, энни бюдюреме
Ихтияр ёкъ! Азиз къызардашлар!
... О етти гечем,
О етти гюнюм –
Етти негетим...

Чакъырыв жумлалар ругъ гючлю бир къудурат экенни гёрсете, къумукъ халкъ чачгъан урлукъ, о салгъан таш темтиреме кюй ёкъ деген ойну тувдура:

Жан азыгъы – оьр ругъ!
Сен магърюм этме!
Дагъытма биз тизген кюрчю ташланы...
Бизге дагъы оьлюм ёкъну билемен –
Етти керен оьлюп –
Етмиш етти керен тирилдик!
Етти дуам сизге даим аманат –
Анадашларым!
Къызардашларым!

Шо ватандашлыкъ теманы, Къумукъну ругъ дюньясын гёрсетеген асарланы тил ягъындан бирлешдире туруп, «Бийиймен» деген поэмадан бир гегегин де анализ этме тюше.

Шаир яшавну бийивюне тюшюп, къумукъну башындан гетген ишлени,

гъаракатланы гёрсетегенде де такрарлав ёлну тутуп, шону булан охувчуну яшав гъакъда теренден ойлашдыра.

**Мен яшавну бийивюн
Уйренгенмен яшдан берли,
Мен яшавну бийивюн,
Бийиймен башдан берли.**

Шу гесекде маъна юкню такрарлайгъан сёзлер юрюте:

Уйренгенмен, бийиймен,

Таргъу тав – къумукъну бырынгъы тахшагъары, беклик къаласы, беклик ташы. Бу гесекде тѣбесинде деген сѣз маъна юкню алып юрюй, сонг да шаир таш йимик бек сѣзлени таба:

**Тастарымда чечек ачгъан ал гюллер
Къакъаларын, къуш уялы къаяларын
Байлар-бийлер енгмеген, бийлемеген
Таргъутавну тѣбесинде бийиймен.**

* * *

**Тарихлени тархларында сыналгъан
Тарихлерде танг саналгъан
Адам деген атына амин къалгъан.**

Халкъ сѣзлерин тийишли ерлерде къоллай, юрекни йылытагъан, таш йимик къатдырагъан сѣзлер таба, сѣзлени сатыргъа чебер онгарып сала, жумланы тегишлей, сатырлар булан азав биздей беклик къура:

**Мен бийиймен бары ёлланы башында
Юреклени ювугъундан баш алгъан
Юреклени сюовюнден башлангъан...**

Маъна юкню алып юрюйген «мен бийиймен» деген гесекни къалгъан сатырлар толтура, бегите.

Бир-бир гезиклер шаир, ругъу гѣтерилип, оьзюню къумукъ атындан сююнюп, сѣзлерден тамаша тагъымчакълар, маржанлар эте: шо сѣз байламда халкъ сѣзлери янып-янып тура, ярыгъын чачып тура:

**Къойма сююв отун сѣнме,
Оьр ана гъислени дѣнме!**

* * *

**Дослагъа дос кѣпюрмен,
Шагъра ёлман,
Узатылгъан къолну...**

Акъны суратлайгъан сѣзлерибизин унутулма къоймай. Бир-бирде тамаша-тамаша сѣз тагъымлар тизе, бѣлоп-бѣлоп зор гъис этеген кюйде сѣйлей. Шиъруда кѣп маъналы сѣзлени инче маъналарын сѣз арагъа салып ачыкъ эте.

Кѣп маъналы сѣзню савлай шиъруну сатырларына чача. Шоллукъда, маъналары кършай, генг эте. Бир-бирде кѣп маъналы сѣз эсде ёкъ ерден бир гъалны гъакъында къолланса да, теренлеше туруп, савлай яшавну гъакъында ойлашдырып, тамаша гъалгъа сала: яшавдагъы гъаллары бир предметден башгъа предметге гѣчюрюп, терен ойгъа сала:

**Шу ата топуракъдан
Шу ана топуракъдан
Инг башлап
Абат алгъан бизин къумукълар.**

* * *

**Чыкъгъан бугюн бары къумукълар
Оъзек башына.**

* * *

**Башгъартмагъа башдан, аякъдан –
Къумукълар барбыз
Барбыз бар якъдан.
«Барбыз къумукълар»**

Баш деген сѣз кѣп маъналы болуп къалмай, къумукъ миллетни тувмабашы бола, шондан сонг бары да, бары да, бары да... (оъзден къумукъ да, къулгъа дѣнген къумукъ да) – «барбыз къумукълар». Шолай ана деген сѣзню не яшав булан да байлап къумукъну ругъун гѣтере, къумукъну яшаву гележекде нечик болур экен, ону гъалы, турушу, турагъан, тили не болуп къалар экен деген ой къыйнай:

**Сан-санымдан дув оъзендей агъа,
Дюнъяда не арив сѣзлер бар буса,
Айт магъа,
Англама сюемен ана тилимни
Къумукъ тилимни.**

Уста къоллангъан маънадаш сѣзлер маънаны терен эте, генг эте. Шейит-Ханум маънадаш сѣзлени арт-артындан салып, артдагъына маъна гючню гѣчюре, артыкъ даражаны тувдура, ойну токътама къоймай узата. Бир-бирде маъналары ювукъ сѣзлер сѣз тагъымлар булан ойну уллу даражагъа чыгъара. Шолай гъал, айрокъда, анадашлыкъ булан байлавлу шиъруларда гючленген. Шо сатырлар къумукъну силкиндире, ойлашдыра, гележегине къарата, гележек наслугъа жавап берме тюшегенин эсге сала, къумукъ, сагъа не болгъан деген жавапчылыкъдан тайма къоймайгъан сорав юрекни титирете:

**Бир сѣз –
Минг тюрленип,
Юз минг янгырып
Яшавну ярыгъын янгыдан ягъа!**

* * *

**Гъар сѣзню бир гъайран сыры
Юрегимни яра, тилимлей.**

* * *

**Дюнъяда не арив сѣзлер бар буса,
Ана тилимде –
Къумукъ тилимде
Айт магъа.**

* * *

**Къаш герил, къулач ачыл –
Асламдан къазан асыл,
Асилден хамур басыл.
Молундан тепси къурул,
Долундан гъисге бурул.**

* * *

**«Ач гелгенни тойдургъан!
Геч гелгенни къондургъан».**

**Алгъамсызгъа синдиргенсен ашынгны
Саламсызгъа ийдиргенсен башынгны
Ер къалмажакъ къондурма
Оьлгенде – сынташынгны...
«Къонакъчыл, халкъым мени, къонакъчыл!»**

Маънадаш сѣзлени уясындан лап да гючлюлерин, белгилени ачыкълары,
тил культураны даражасын гѣтерегенлерин сала – теренлик, чеберлик
арта, къумукъну терен ойгъа сала.

**Ким де таптады сени,
Ким де еледи.
Тер тѣкмеген,
Сан сѣкмеген,
Ерни сыйлап чѣкмеген –
Тартынмай тирлигинг эледи.
Еслик этме – есинг ѳкъдай,
Къумукъ тюзюм...
«Къумукъ тюзюм»**

**Ана ерим! Ватаным! – деп сагъа нечик айтайыкъ, –
Алмай бусакъ сени аяп, аралап,
Болмай бусакъ сени якълап, къоралап,
Гюн сайын хордалашып, ёл къоягъан хорлукъгъа
Къалырма бирев сама Къумугъумдан къорлукъгъа?!**

«Сюрюлмегендей сагалар пуслу-гёбюклю»

* * *

**Ессиз къалгъан ерим –
Ессиз къысматым.
Таркъалмай къайгъы, дерт,
Гюн сайын артып.
Тарлана, сыныгъа эсим
Къарлана, къарлыгъа сесим.
Ана Ерим!
«Ессиз къалгъан ерим»**

Халкъыны яшав гъалы булан яшайгъан, ону къысматы булан къысматы бир Шейит-Ханум къумукъну оър даража гёрме сюе, осаллыкъ,къылыкъ-сызлыкъ, ойсузлукъ, ватандашлыкъгъа немкъорайлыкъ ону бек талчыкъдыра. Шо эки дюнъяны къаршы салывгъа шиъруларында айрыча къаралгъан. Шейит-Ханум бир тамаша къаршыдаш сёзлер таба, бир-бирде оланы къумукъ тилни байлыгъындан алып объю эте. Шо гъал «Мен сени бугюн англайман» деген шиъруда гючленген.

**Юзюм борлаланы тамурларында
Ерни дув сюювю арта.
Гюмюш пуслу ювушан ийис ювшата,
Бар аякъ гъызланы объюне тарта.
Аччыны аччысын эзген танглавум,
Татлини татлисин сезген танглавум.**

* * *

**Гишини къайгъысын объ этип сызлап,
Мени янгыз къалгъан йырым ингырлай.**

* * *

**Балавуздай ирий къайгъылы мунглюкъ.
Ярыкъны ярыгъын къоралай тунглюкъ,
Яшавну сююнчлю йырын танглайман –
Мен сени бугюн англайман!
«Мен сени бугюн англайман»**

Шейит-Ханум, арап, фарс тиллерден гелип, къумукъ тилни аваз къурулушуна арев къыйышып турагъан, революциядан сонг унутула барагъан

сёзлени кьайтара кьумукъ тилге гийире, оланы озь маънасында сёз арагъа кьошуп кьоллай. Шолай сёзлени арасында Кьумукъну тарихин эсге салагъан кьумукъ сёзлер де аз тюгюл. Сонг да кёп тюрлю формалар булан сёзлер этип, сёз тагъымлар этип, сёз тагъымлагъа ачыкъ белгилер булангъы сыпатлыкълар кьошуп, такрарлавланы тюрлю-тюрлюлерин кьоллап, гъалишликлени, ишликни тюрлю-тюрлю заман формаларын, буйрукъ ишликлени кьошуп, бек юрекеге ой салагъан, кьумукъну гъалиги гъалыны, гележегини гъакъында терен ойлашдырагъан, юрекни толу кьурч этеген сёзлени тагъышдыра – узун шынжыр – терен ой, сонг гесилип – дагъы да яшавну гъакъында ой – бек арив! Шо саялы ону шиърулары тил ахтарывчулар учун да, школаларда дарс беривчулер учун да, охувчулар учун да бек пайдалы экени герти: отбаш, озьенги, гюбе, девлет, долу, инныр, молундан, ругъ, Умай, тарихи тептер, бюдюреме, негет, озьртен, бийдаякъ, магърюм, асар, озьнг, шамчыракъ, мюгълет; ярыкъны ярыгъын артдырып; ата топуракъны, ана топуракъны; аркъалардан артлангъанлар атлагъан; сессиз озьтген йылар сесгенип; янгыдан янгыртып атларын: халкъым базманлы; ругълангъан юреклер; инбашлар таяп инбашгъа, озьзек башына, башгъартмагъа башдан, аякъдан; ана башынг, кьумукъ миллетим; чорт тюлген чалдырышлы йылланы, сыйсыз сёзлер сансыз сыныкъдырып; ялынлы озьртени чыныкъдырып, татлини татлиси, аччыны аччысы унутуп кьалгъан йыргъадай; ярыкъны ярыгъын; яшавну сююнчлю йыры; тангны ал маржаны узьзюлюп; къара кьайгъылыны атып инбашдан; чёллени гёк чачлы сакъ икълыгъына: талчыкъ кысып жанынг: яшавну ярыгъын янгыдан ягъа; ташгъындай ташып гыси; тангламагъангъа талмав сырлары: сююнчюнге сююнеген дос-ювугъун; ур окъдай юрекеге батдырып; чырмап алып мени кюлтедей; кьыргъып алып мени мелтедей; юлкзуп алып мени бёлекдей; кьонгуравларын зангыртып; нап-насип айгъа; атсыз умутлар; кёкню кёркюлю гюмези; эл минчасы элимини, борлалар сари бюрлю; акъ гюлюк; ява елигип; ёрмелейдир сёзлеринг – гъакъыл чачып; чанча биздей, бата окъдай; болмай бусанг сени якълап, кьоралап; артынга бир бакъ бурулуп, Аллагъисен; халбат узьум бузулуп, сюрлюгъюп чёкдю; ал менден байракъны тартып, чалт! Узат ёлум!

Ватандашлыкъны тёрде гёреген кьумукъну гъалиги гъалына, ичи-бавру бишип озьпкелейген, гележегибизни ана юрекеден гёрюп, бизин кьоруйгъан, эргиши йимик герти сёзню айтагъан кызардашыбыз Шейит-Ханумну «Тёлелери кьуюлардай кьазылгъан» деген шиърусуну ахырынчы гесеги булан сёзюбюзню битдирейик:

**Уьюрге сайландырып чер тюгюллерин,
Чюй-чюйре айландырып ченли гюнлерин,
Тилбирлеп пайландырып Тенгли гюнлерин
Чубукълап чыныкъгъанын,
Къамучулап кьатгъанын,
Явлукълап сыныкъгъанын,
Ямучулап сатгъанын,
Яв досуна ятгъа ювукъ,
Кьумугъумму бугюн мени – бу кьумукъ?!**

Поэзия

Патимат
АБУКОВА

ДАВ ЙЫЛЛАР

Ящикден анасы
Къырып ун алып,
«Яркъыч гирди», – деген
Къызына багъып.

– Яркъыч тюгюл, – деген
Анагъа къызы, –
Шо – ярлылыкъ, анам,
Давланы гъызы.

БОЛА БУСАМ

Бола бусам мен болмагъа
Дюнъя халкъны анасы,
Басар эдим бавурума
Мен оланы барысын.
Бола бусам сав дюнъягъа
Мен башчылыкъ этмеге,

Къоймас эдим давчуланы
Мурадына етмеге.
Бола бусам болуп болма
Эмчиси гъар юрекни,
Къоймас эдим чагъылмагъа
Дюнъяда бир тюбекни.

БАШ

Башны иши базыкъдыр,
Башсыз гиши языкъдыр.

ЮРЕК

Къаркъараны юрютеген юрекдир,
Юреклеге янагъан от герекдир,
Юреклени янма оту ёкъ буса,
Юрек тюгюл – ел ойнайгъан элекдир.

КЪОЛЛАР

Гъар инсангъа берилгени эки къол,
Яшавлукъгъа салсын учун эркин ёл.

АЯКЪЛАР

Эки аякъ берилген,
Къаркъараны юрютме,
Тек сен къойма оланы
Тийишсиз ерге элтме.

* * *

Мен не этемен оьмюр сюрюп дюньяда,
Бойнум мени боюнсасыз бош буса?
Мен яшайым эгер де барлыгьымдан
Инсанланы юреклери хош буса.

ЙЫР

Кьаркьарангны гёнгю ёкъда гьеч затда,
Йыр етишип, юрегингни йырлата,
Бир-бир вакъти ярты кьоюп йырлавунг,
Йырлар сени гьакъ юрекден йылата.

АНА ЙЫЛАЙ...

Уйде ятып, аврувуна кант этип,
Оьлгенлеге оьлген деме гьал да ёкъ,
Анасы оьлсюн давда оьлген эрлени,
Олар учун йылай кьалгъан кьайда ёкъ.

Ана йылай: «Азиз балам, ессиздей,
Кьалдымы экен кьыр авлакьда ташланып,
Кьуюлагъан топ-гюллени тубюнде,
Кьарыны ач кьаргъалагъа аш болуп.

Алты саны кьыраманда сал болуп,
Кьалдымы экен алты тюрлю ерлерде,
Аналагъа балгъам эди балалар
Оьлюердей ятгъан буса кёрлерде.

Кьабур да ёкъ, сын таш да ёкъ кьарама,
Сыныкьгъан зар юреклеге солкъ учун,
Кьаврагъан кьарт кьаркьараны кьаммакьдай,
Шу кьайгъылар ала кьалгъан бар гючюн.

ДАВДАН КЪАЛГЪАН

Яралангъан солдатлардай яралы
Агъачлыкьда тереклени сан-саны.
Тюпгючлер де эсге сала дав йыллар
Яшы оьлюп, кьара гийген ананы,

Айланада бар зат юхлай, бар зат шып,
Тек юхламай, зигер эте агъачлыкь.
Япыракълар яраларын ялайлар...
Даимликге давдан кьалгъан бу талчыкъ.

Кьорумагъа кьаравулгъа тургъузгъан,
Солдатлардай тереклени савлары,
Жан-жанывар юхласа да, агъачлыкь
Уяв, кьалгъый, давда йимик кьавгъалы.

Супиянат
МАМАЕВА

ЮРТЛУ ВА ШАГЪАРЛЫ КЪЫЗ

- Юртлу къыз:** – Токъта гъали, тербенме!
Суратынгны алайым.
Сибирткинг - несинг булан
Инстаграмгъа салайым!
Гёрсюн шагъарлы къызны
Юртда айланагъан кююн,
Гъармутдай этип башын,
Явлукъ байлагъан тююп.
- Шагъарлы къыз:** – Нете, явлукъ байламакъ,
Айып ишми да юртда?
Гюн гюйдюрмес, чанг къонмас,
Заралы бармы, айт да?!
Эрши дей ажайым да
Ачып юрюмек башын,
Улдулагъа тынгласанг,
Абурлу болур башынг.
- Юртлу къыз:** – Вёв адаршай, аччы вёв,
Англавунг да ёкъ моддан,
Юртлу къызлар озгъанбыз,
Шагъарлы къалгъан артда.
Ажайым-мажайым деп,
Бирев де айтмай юртда.
Бабуля, дедулялар,
Дядя, тётялар модда!
- Шагъарлы къыз:** – Суратланы къой гъали,
Кёп иш бар этме герек,
Ажайым гелгинчеге,
Бар къуллукъ битме герек.
Абзар-уьйню сибирип,

Жыйып савут-сабаны,
Сююндюрме сюемен
Ажайымны, дадамны.

Юртлу кызы: – Дюр гъали сен къалгъансан,
Мени булан эришме,
Сююнюп оьл, суратынг
Салсам сени, периште!
Сибиртки-мибирткиден
Селфи таякълар алда,
Нече лайк геле магъа
Шу парпачангны салсам.

Шагъарлы кызы: – Воллагъ, салма мени чи,
Суратда тюгюл гъайым,
Шунча арив гюнлени
Бош йибермеге айып.
Гюллеге сув себейим,
Жыяйым жиелегим,
Терекни ял этейим,
Емишден иелеген.

Юртлу кызы: – Сен ишлей тур, шагъарлы,
Мени къолларым бата.
Тырнакъларымда –шеллак,
Бузулса, нечик багъа.
Иелме де ярамай,
Гъали ботокс этгенмен.
Шу къап-къара чачымны
Гъарангъа акъ этгенмен.

Шагъарлы кызы: – Юртлу да, шагъарлы да –
Къызларыбыз Къумукъну.
Юрютейик бизге хас
Таза къумукъ къылыкъны.
Гъалал олжа болайыкъ,
Болайыкъ гъайлы ана.
Биздеги аривлюкге
Сукъланардай айлана.

Бирче: – Бары асил къылыкъны
Уйретейик яшлагъа,
Ана элин сююв де –
Ана тилден башлана.
Юртлу да, шагъарлы да
Не башгъадыр – къумукъбуз.
Оьзденликни сакълайыкъ,
Яшнап къалсын Къумукъ тюз!

Жават ЗАКАВОВ

АГЪАЧЛЫКЪГЪА КЪАРАВУЛГЪА КЪАЛАЙЫМ

Ананг сени агъачлыкъда тапгъандай,
Табиатны аривлюгюн алгъансан.
Эринлеринг къызыл чумлар хапгъандай...
Чум терекге оьзюнг ошاپ къалгъансан.

Гюнешденми юзюнгдеги иржайыв,
Гёзеллигинг къамашдыра гёзюмню.
Къумукъ тюзню къышы, гюзю, яз-яйы
Сенде яшай, безеп сени оьзюнгню.

Агъачлыкъдан тапгъан орман къыз бусанг,
Агъачлыкъгъа къаравулгъа къалайым.
Емиши кёп берекетли гюз бусанг,
Емишинге янгыз мен ес болайым.

БАЛГЪАМ АНА ЮРЕКГЕ

Анам авруй –
Алам авруй...
Айланада пашманлыкъ.
Бир дамы ёкъ бу яшавну
Башыбызда бир манглыкъ.

Анам авруй –
Алам авруй...
Къар басгъандай гёнгюлюм.
Юрекдеги сююнчлердей,
Сёнюп бара гёк гюлюм.

Анам авруй –
Алам авруй...

Къуванмагъа болмайман,
Гюн шавласы иржайса да,
Гюнден леззет алмайман.

Анам авруй –
Алам авруй...
Къайгъыланы гётермей...
Къайда шо эм, къайда дарман,
Ананы сав этердей.

Балалары балдай болуп,
Балавуздай бирикген,
Татли турса, ана учун
Шо балгъамдыр юрекге.

ТИЛИМ ОБЛМЕС ХАЛКЪ САВ ЧАКЪЫ

Салсакъ да биз чахсай-вахсай,
Ана тилим бугюн акъсай.
Орус тилли кѣп къумугъум,
Кюте деп о бар къуллугъун.

Ана тилни къорумагъа
Жыйылабыз жыйынлагъа.
Кант этебиз, арз этебиз,
Тюшгенбиз деп къыйынлагъа.

Бар айыпны халкъгъа салып,
Ана тилин билмей дейбиз,
Охумай деп газет алып,
Театргъа гелмей дейбиз.

Ана тилни халкъ ярата,
Халкъ арада тилим оьсе,

Тилим облмес халкъ сав чакъы,
Тилим оьлер, халкъым оьлсе.

Халкъ яратгъан къумукъ тилин,
Яшнасын деп, яшасын деп,
Халкъым болмай тилим-тилим,
Бир терекге ошасын деп.

Миллетбашлар не этгенлер,
Къумукъ тилим сакъламагъа?!
Халкъым сатып, къарагъанлар
Ана тилим ёкъламагъа.

Халкъ сав чакъы, къумукъ тилим
Къумугъума къуллукъ этер.
Къумукъ тюзюм, къумукъ элим
Къыйынлы гюн магъа етер!

ТОЗУЛМАСМЫ ОЖАКЪ-ОРНУНГ, ЮРТЛАРЫНГ...

Къумукъ жагъиллеге

Кант эте деп айып нечик этмессен,
Кантдан къайры этмей бусакъ бир иш де.
Кантынг булан, къурдаш, бир де етмессен
Мурадынга. Ёл алмассан юрюше.

Кант этебиз о етмей, бу етмей деп,
Къумукътюзюню елеген деп башгъалар.
Гъакимлер де халкъны гъайын этмей деп,
Къалмагъан деп къоччакълар да баш алар.

Гете бусакъ, юртларыбыз бош этип,
Йыракълагъа бай болмагъа, къазанма...
Оьзденлерим Къумугъума баш этип
Салмагъан сонг, боларбызмы къузанма?!

Къумукътюзде ятлар салгъан лабарын,
Топурагъыма тезден олар ес болгъан,
Биз турабыз этип кантын, хабарын,
Тилим-тилим этип олар пай алгъан.

Турсакъ шулай бошамайлы этип кант,
Къазанмагъа гетсек Тюмен, Алтайгъа.
Къумукълугъунг къайда, этген булан ант,
Атанг-ананг къоюп гетсенг къартайгъан?

Тозулмасмы ожакъ-орнунг, юртларынг,
Авлакъларынг бош къалмасмы от битип?
Языкъ болар янгыз къалып къартларынг,
Яш батырым, Къумукътююнг сен гетип.

Минг йыл бою бизин улду аталар
Ана элин, топурагъын сакълагъан.
Гъали буса, чѐп де гѐрмей саталар
Топуракъны къан-тер тѐгюп якълагъан.

Яшларымны яшларына уй къурма
Кимге барып баш иермен ер алма?
Оъз уюнгде тынчмы бугюн ят турма,
...Ятлар тура тѐр алмагъа, оър алма.

Къумугъумну сюемен деп этип ант,
Бир иш этмей, этип турсакъ шулай кант,
Къумукътююзом битер тезокъ пайланып,
Ятлар елеп олтуражакъ айланып.

* * *

Бегинден тутмасанг яшынгны,
Абурсуз этер ол башынгны.

* * *

Эр – эр болмаса, къатып...
Уйде баш болар къатын.

* * *

Къызынг макътасанг – къызартар,
Кѐп сѐгюп турсанг – кыыр тартар.

* * *

Беклесенг береген ашынгны,
Уьркютерсен уйден яшынгны.

* * *

Этсенг акъчаны бетин,
Гѐзге гѐрюнмес гертинг.

Гëгюрчюн АТАЕВА

СЕНСИЗ ЯШАВ

«Сенсиз яшап болмайман», - деп айтмайман,
Сен арексен, бугюн сенсиз яшайман,
Тек яшавум чечек ачгъан бав тюгюл,
Гюнсюз оьсген кьзызыл гюлге ошайман.

«Сенсиз магъа насип ёкъ», - деп айтмайман,
Насибим бар, менден насип гетмеген,
Тек насибим бир тамаша татывсуз,
Емиш йимик яхшы бишип битмеген.

«Сенсиз гюнюм-гюнсюз гюн», - деп айтмайман,
Айсыз тюгюл сенсиз кьалгъан гечем де,
Тек гюн шавла исив бермей юрекге,
Ай ярыкъда дертим арта ичимде.

МЕНИ ЯШАВУМ

Сагъа бир де айтылмажакъ сёзлерим,
Янгыз сени гёзлей кьалгъан гёзлерим,
Ойлагъандан ой чыкъмайгъан ойларым,
Ойларыма сырдаш денгиз бойларым,
Сююнчлерим мюгьлетлерден жыйылгъан,
Гъашыкълыгъым сав дюньягъа яйылгъан,
Адамланы ув кьошулгъан тиллери,
Къысматымны явун кьатыш еллери,
Эртенлерим сагъа ювукъ этеген,
Ахшамларым сени алып гетеген.
Асиллигинг мен башымны иеген,
Ёлугъувлар сав оьмюрге тиеген,
Къурдашларым сындырагъан ягъымны,
Къардашларым эшитмейген агъымны,
Умутларым умут узюп болмайгъан,
Языкъ юрек сие-сие талмайгъан.

КЪАРЧЫГЪАМ

Гюн шавлагъа ачылагъан чечекдей,
Къаравунгдан чечек ачып умутум,
Сююнмекден кёкге учуп гетемен,
Умутларым бош экенин унутуп.

Бош умутлар айландырып башымны,
Бош юрюшден бир йыгылып, бир туруп,
Сен, къарчыгъам, юрегиме къонгъанлы,
Мен яшайман умутлардан уй къуруп.

Сюювюмден челтир согъуп мен сагъа,
Накъыш этип сююнчлерим салгъанман.
Челтиримден аз замангъа учсанг да,
Къайтмажакъ деп къоркъа-къоркъа талгъанман.

Къарчыгъаны къолгъа алма ким болгъан?!
Мен де сагъа къолгъа гел деп тилемен.
Узакъ къалмай мени сююв челтирим
Даимликге бошажагъын билемен...

БУГЮН БУСА...

Юрегимни оьзенгиси уьзюлюп,
Къылдан къалды къыркъылмагъа тамуру.
Сююнчлерим тазиятда тизилип,
Къысмат къаза умутумну къабурун.

Сюювмню югенлерин тартаман,
Бу ярышда биз тюгюлбюз утгъанлар.
Бугюн бизге кюлемсиреп къарайдыр,
Алдынлыкъны ал гюллерин тутгъанлар.

Гюл-чечекли авлакълары юрекни,
Ат ойнатып болар йимик генг эди.
Сюювюмню аргъумагъа къондуруп,
Юрегимде ат ойнатгъан сен эдинг.

Бугюн буса...
Юрегимни оьзенгиси уьзюлген...

ЮЗЮП БОЛМАЙМАН

Ап-акъ кърлар акъ гюллер деп алданып,
Чабып чыгып, умутумну бузлатдым.
Эсинг жый деп айтагъандай сувукъ ел,
Чачларыма сийрек-сийрек кър атды.

Сен де, мендей сюедир деп алданып,
Чабып тюшдюм денгизине сюювню.

Мен чи юзюп болмайман.

ЯГЪГЪА КЪАЛЫП...

Ягъгъа къалып иржаяман мен бугюн,
Юрегимде эл жыйылып ясым бар.
Сюювюбюз жан базарда талаша,
Умутумну улувуна дюнья тар.

Олюп битмей къылдан къалып тураман,
Аркъа таяп намусума, ягыма.
Тавлар-ташлар чартлап нечик гетмеди,
Умутумну ахырынчы агына.

Тавлар булан тенг этеген сюйгеним,
Яшавумдан сени нечик ташлайым?
Къушу учуп, бошап къалгъан уядай
Юрек булан яшав нечик башлайым.

Къайда барып, кимден кѳмек тилейим
Сав болмайгъан ярасына юрекни?
Жан ерине ѳтер йимик сюйгенлер
Сююв учун жан берме де герекми?!

Эсделик

АЛИМ, ПЕДАГОГ ВА НАСИГЪАТЧЫ Филология илмуланы доктору, профессор Н.Х. Оьлмесовну эсделигине

Анадаш кьумукъ тилибизни ахтаргъан алимлерибиз аз тьогюл, амма оланы арасында филология илмуланы доктору, профессор Нураммат Хайруллаевич Оьлмесов айрыча ерни тутгъан. Къайсы буса да бир алимни гъакъында сёз чыкыгъанда, кёбюсю гезиклерде ол лайыкълы болгъан илму атлар булан янаша огъар гьукуматны янындан берилген гьурметли атлар да эсгерилмей къалмай. Шо ягъындан алгъанда, Н.Х. Оьлмесовну къысматы бираз тамаша: ол оьзюню къаныгъывлу къасты-гъаракаты булан, мангалай тери булан, дегенлей, бир башлап филология илмуланы кандидаты, доцент, сонг филология илмуланы доктору, профессор деген илму атлагъа ес болса да, огъар Россияны оьлчевюндеги чи нечик де, гъатта Республикабызны оьлчевюндеги гьурметли ат да берилмеген. Гъакимлеге бир тюрлю ёллар тапмасанг, олагъа ярамасанг, ялынмасанг, бизде шолай атланы алма яманокъ тынч тьогюлю барыбызгъа да белгили. Балики де, Нураммат Хайруллаевич бу тайпа айланышлагъа оьзюню заманын зая этмекни тийишли гёрмегендир. Бу масъала – айрыча лакъырны масъаласы, шону гъалиге кьоюп туруп, биз алимни яшавлукъ ва илму яратывчулукъ ёлун гёзден гечиривге гиришейик.

Н.Х. Оьлмесов Буйнакск районну Ишарты юртунда 1937-нчи йылны март айыны 11-нде муаллим болуп, сонг ёлбашчы кьуллукъларда да

ишлеген Хайрулланы агълюсюнде тувган. 1957-нчи йылда Биринчи Буйнакс педагогика училищени охуп битдирген сонг, ол ата юртундагы етти йыллык школада башлапгы класланы ва физкультура дарсланы муаллими болуп ишлей. 1963-нчу йылда Нурамат Хайруллаевич Дагъыстан пачалык университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлюгюндеги охувун кызыл диплом булан тамамлай. Сонг университет яш муаллимни Тёбен Жюнгютейдеги орта школага кумук ва орус тиллени, адабиятланы муаллими гысапда ишлеме бакдыра. 1968-нчи йылда ол муаллимлени касбусун камиллешдиреген Дагъыстан институтунда (гъалиги билим беривню оьсдюрювюню Дагъыстан институту) башлапгы класланы кабинетини методисти болуп чалыша. 1967–1976-нчы йылларда Ишарты орта школада кумук ва орус тиллени, адабиятланы муаллими, директорну тарбия ишлеге кьарайган орунбасары, школаны директору болуп ишлей. 1976-нчы йылда Н.Х. Оьлмесов Дагъыстан пачалык университетни дагъыстан тиллерини кафедрасына кумук тилден дарс берме чакьырыла.

1981-нчи йылда Нурамат Хайруллаевич, Уфа шагьардагы Башгырт пачалык университетинде «Бораган сёйлев ва ону кумук тилни оьзге диалектлери булангы аралыгы» деген темага багышланган кандидатлык диссертациясын якьлап, филология илмуланы кандидаты деген илму атга, 1996-нчы йылда буса Кьазан пачалык университетинде «Кумук тилни диалект системасын тенглешдирив-тарихи ахтарыв. Фонетика. Морфонология» деген темага багышланган докторлук диссертациясын уьстюнлю кюйде якьлап, филология илмуланы доктору деген илму атга ес бола.

Университетде ишлейген йылланы ичинде Нурамат Хайруллаевич кумук тилни практикалы курсундан, гъалиги кумук тилден, кумук тилни школада юрютовюню кьайдаларындан (методикасындан), кумук тилни тарихинден, стилистикасындан, диалектологиясындан, тюрк тиллени тенглешдирив грамматикасындан, тюркологияга гиришивден аслу курсланы ва «Орус ва кумук тиллени янаша салыв грамматикасы», «Кумук тилни морфологиясы», «Кумук тилни диалект системасын тенглешдирив-тарихи фонетикасы», «Кумук тилни ономастикасы», «Кумук авуз тилни синтаксиси» деген спецкурслардан лекциялар охуй, студентлени курслук ва дипломлук ишлерине, аспирантланы диссертацияларына ва шолай да студентлени диалектология ва педагогика практикаларына ёлбашчылык эте. Шо дарсланы ва практикаланы гьарисине гёре ишлик программалар да гьазирлеп чыгара. Алимни илму ёлбашчылыгыны тубюнде кумук тилни тюрлю-тюрлю масьалаларына багышланган дёрт кандидатлык диссертация да уьстюнлю кюйде якьланган.

Н.Х. Оьлмесов – сегиз илму китапны (монографияны) автору: «Кумук ва орус тиллени янаша салыв грамматикасы. Фонетика. Ат. Орунча», «Кумук тилни фонетикасы (созукьланы системасы)»,

«Къумукъ тилни морфонологиясы», «Борагъан сёйлев ва ону къумукъ тилни диалектлерини системасындагы ери», «Къумукъ тилни диалект системасын тенглешдиригив-тарихи ахтарыв. Фонетика. Морфонология», «Къумукъ ва орус тиллени янаша салыв грамматикасы. Фонетика. Морфология». Ондан къайры да, ол тюрлю-тюрлю йылларда Дагъыстанда, тюрк халкълар яшайгъан республикаларда басма этилип чыкъгъан илму жыйымлагъа гирген 100-ден де артыкъ илму макъалаланы, тезислени автору да дюр. Алим Магъачкъалада, Къазанда, Уфада, Новосибирскиде, Нукусда, Грозныйда, Ташкентде, Нижний Новгородда, Бишкекде, Алма-Атада, Ашхатда, Майкопда оьтгерилген ерли, уьлкени, дюньяны оьлчевюндеги илму конференцияларда къумукъ тилни тюрлю-тюрлю масъалаларына багъышлангъан илму докладлар этип сёйлеген. Н.Х. Оьлмесов къумукъ тил булан байлавлу чыкъгъан бир нече жыйымлагъа рецензиялар язгъан, редакторлукъ этген, кандидатлакъ ва докторлукъ диссертациялагъа оппонент гьисапда ортакъчылыкъ этген.

Нурамат Хайруллаевич къумукъ тилден орта школалар учунгъу охутув программаланы, китапланы, методика пособиелени гъазирлевде де кёп иш этген. Ол 2-нчи, 3-нчу, 4-нчу класлар учунгъу охутув китаплагъа гёре язылгъан уьч методика ишни, дёрт охутув китапны башлапгъы ва оьрдеги класланы охувчулары учунгъу диктантланы эки жыйымыны автору; шолар гьариси бир нече керенлер къайтып басмадан чыкъгъан. Бай сынаву ва бажарывлугъу булангъы педагог ва методист гьисапда, Н.Х. Оьлмесов даим школалар булангъы тыгъыс байлавлугъун юрютюп тургъан: башлапгъы ва оьрдеги класларда къумукъ тилден дарс береген муаллимлени дарсларына юрюп, олагъа методика якъдан кёмек этген, оьзю де уьлгю гьисапда къумукъ тилден оьтесиз къужурлу дарслар юрютген, къумукъ тилни школада юрютювюню (методикасыны) тюрлю-тюрлю масъалаларына багъышлангъан илму конференцияларда ортакъчылыкъ этген, Билим беривню оьсдюрювюню Дагъыстан институтуна касбусун камиллешдирме гелген муаллимлени алдына чыгъып сёйлеген.

2003-нчу йылда Н.Х. Оьлмесовну сиптечилиги ва гьаракаты булан оьзю ишлейген Дагъыстан пачалыкъ университетде тюрк тиллени кафедрасы ачыла; 2009-нчу йыл болгъунча ол шо кафедрагъа ёлбашчылыкъ этип чалыша. Кафедрагъа ёлбашчылыкъ этеген йылларында Нурамат Хайруллаевич къумукъланы оьзге тюрк тилли халкълар булангъы илму аралыкъларын беклешдирмекни, республикабызда яшайгъан къумукъ, ногъай ва азербайжан халкъланы ана тиллерден касбучуларын гъазирлевде къаныгъывлу кюйде гъайын этип иш гёре. Бир вакътиде бек бай педагогика ва методика сынаву булангъы Н.Х. Оьлмесовгъа кёп йылланы узагъында оьзю ишлеп турагъан факультетдеги методика комиссиягъа ёлбашчылыкъ этилмек де тапшурула. Шо жаваплы ишин юроте туруп, ол факультетдеги дарс беривчюлени арасында алдынлы, янгы дарс юрютюв къайдаланы яйывда, яш дарс беривчюлеге педагогика, методика кёмекни болдурувда шайлы къошумун эте.

Нураммат Хайруллаевични университетдеги студентлер булан ишлейген кьайдасы гьакьында айрыча айтма тюше. Педагогну гьаракатыны бу янын мен – бу макьаланы автору – биревлерден англап-эшитип тююл, ону алдында беш йыл охугьан студент гьисапда билемен. Нураммат Хайруллаевич оьзюне хас болгьан дарс юрютюв кьайдалары (методикасы) булангьы педагог эди. Ол студентлени тилин оьсдюрювге, сёз байлыгьын артдыривгьа айрокьда кёп тергев бакьдыра эди. Ачыкь этип айтгьанда, гьар студентни ону лекцияларын язагьан тептерлери булан янаша хас тептерлери де бола эди. Шо тептерлеге Нураммат Хайруллаевич студентлеге оьзлер яшайгьан юртлардагьы ерлени атларын, адамлагьа, жан-жанываргьа тагьылагьан атланы, оьсюмлюклени атларын ва тилибизни шолай оьзге кьатлавларындан сёзлени жьыйдыра эди. Биринчи курсда башланагьан шо иш охувубуз тамамланагьан бешинчи курсну ахырына таба шайлы оьлчевдеги тептерлеге айланып кьала эди. Шо тептерлеге жьыйылгьан материаллар ахырда да студентлени илму ишлеринде (курсдукь ва дипломдукь), аспирантланы кандидатлыкь диссертацияларында пайдаландырыла эди.

Н.Х. Оьлмесовну илму гьаракаты янгыз кьумукь тилни дазулары булан тамамланып кьалмагьан. Ол кьумукь язывчуларыбызны асарларыны тили, поэтикасы булан байлавлу бир нече илму макьалалар да язгьан, шоланы бирлерин газетлерибизни, журналларыбызны бетлеринде чыкьгьан. 2010-нчу йылда алимни «Кьумукь язывчуларыны тили ва поэтикасы» деген китабы басмадан чыгьа. Эсгерилген китабында алим тюрлю-тюрлю девюрлерде чалышгьан 14 кьумукь язывчуну (Аяв Акавовну, Ибрагьим Керимовну, Зарипат Атаеваны, Михаил Абуковну, Акьай Акьаевни, Патимат Абукованы, Салав Алиевни, Магьаммат Атабаевни, Абзайдин Гьамитовну, Агьмат Жачаевни, Бадрутдин Магьамматовну, Шейит-Ханум Алишеваны, Супиянат Мамаеваны, Альпият Закавованы) яратывчулукьларыны, айры-айры асарларыны чеберлик алааматларына, тилине, сёз байлыгьына, диалект алааматларына ва оьзге масьалаларына кьыймат берип сёйлей. Алим бу илму ишинде эсгерилген язывчуларыны гьарисине хас болгьан алааматларын гёзден гечиргенден кьайры да, анадаш кьумукь тилибизни оьсюв ёлу, гьалиги девюрю булан байлавлу кёп-кёп умуми масьалаланы да кьуршап сёйлеп бажаргьан.

Нураммат Хайруллаевични илму ёлунда гёз алгьа тутгьан дагьы да кёп асил умутлары, хыяллары бар эди, амма бир гесек алда – 2014-нчу йылда ол арабыздан гетди, герти дюньягьа гёчдю. Алим, педагог, насигьатчы, филология илмуланы доктору, профессор Н.Х. Оьлмесов кьумукь, тюркология илму тармакьларына шайлы кьошумун этгенликге, илму ёлунда хас гьыз кьоюп гетгенликге шеклик ёкь.

Агьарагьим СОЛТАНМУРАТОВ,
филология илмуланы кандидаты, доцент

Проза

Яраш БИЙДУЛЛАЕВ

СЫЙЛАНГЪАН 1 МАНАТ

(Новелла)

Бир жумалыкъ гезикли командировкадан гелгенде Вадим гьаман да йимик бирче домино ойнайгъан хоншуларына, бириси абзардан гелегенлеге ичме затлар салды, лакъыр этдилер, домино ойнадылар. Тозулма заман гелгенде ичкичи Роман ону къолун тутуп, бир янгъа сюйреди.

– Сени къатынынгни янына шо къыдыргъыч, саякъ хоншунг гирегенни гёрдюм...танг вакъти...К...Коля...тюз айтаман, тюз..зз,– деди ол эсирмекликден гьаран-гьаран сёйлей туруп.

– Не даллайдыр сен согъагъан, лагъ бол шундан,– деп ,Вадим ол айтгъангъа тергев бермей гетме айланды.

-- Мен тюз айтаман..тер...тергеп къара, танг вакъти эди та..танг...тер...ге,--деп Роман къол силлеп, лавлай туруп, уьуне багъып тербенди.

Вадим ону сёзлерине инанмаса да , юреги жымырлады. Бир яшы булан къатыны да къоюп гетген, гьар тюрлю саякъ къатынланы гелтирип юрюйген шу Коля булан къатыны хыянатлыкъ этген деген ойгъа ол инанма болмай. Эртен Роман айыкъгъанда хырданындан тутажакъ болуп ол оьзюне сабурлукъ салды.

Эртен, авруйгъан башы да булан Роман о сёзлени гертиледи.

–Магъа кёп болуп, сизин подъездеги иссилик барагъан быргъыгъа да таянып юхлап къалгъан эдим. Танг вакъти Коляны эшиги ачылагъан тавушгъа уяндым. Ол кёп асталыкъ булан сизин квартирге гирди. Мен бек тамаша болдум, къачан чыгъа деп къарап да турдум. Сагъат дёрт вакътилерде гирген адам алтыгъа ярым бола туруп, ярыкъ билине туруп чыкъды...

–Яхшы, кимге айтгъансан гёргенингни, тюзюн айт, Рома !

– Оьлюп къалайым еримде, бир инсангъа, Вадим, илли-инсангъа, ярайгъан затмы...

– Яхшы, бар, похмель де эт, энниден сонг да айтма,-- деп Вадим огъар акъча берди. Оьзю буса агълюсю хыянат болгъангъа гъали инанды, оьтесиз талчыкъды...

“Бугъар не етишмей? Ожакъда барлыкъ, байлыкъ...ишле, акъча къазан деп айтмайман...сюйген кююнде тура. Не этме герек? Айтсам, ювукъ да

этмежек. Нечик тутайым буланы, не этейим? Эркек тапгъан, гёлемсиз саякны... Шу Ромагъа инанма яраймы дагъы... болмас хари... Не этме герек? Экисин де бетге-бет тургъузсам да айтма зат табажакълар. Тутма герек, ёлукъгъан вакътисинде тутма герек”, теп токъташды ол.

Вадим ойда, талчыкъда. Бу иш озгеден кёмек гёзлердей гьалда да тюгюл чю.

Иш бек кыставуллу деп, Вадим хапарсыздан командировкагъа онгарылып йиберди. Къатыны Валерия тамаша болса да, онча талчыкъгъаны билинмеди. Вадим, шагъарны бириси ягъасында бойдакъ яшайгъан къурдашында къалды. Гечортада уюню къаршысындагъы гаражлагъа гелип, гъызарлама ер гъазирледи ва къарап токътады. Бир башлап ону къаркъарасын гъалеклик, къарсалавлукъ елеп де турду. Озюню биринчи къабатдагъы уюнде кухняны ва ятагъан уйню къарангылыкъ елеген терезелери гъеч алышынмады. Коляны учыончу къабатдагъы шо терезелери де бир кюю эки болмай танг къатды. Ерге ярыкъ тюшме башлагъанда Вадим бир ягъындан гёнгюлсюз болуп, бир ягъындан Роман айтгъангъа шекли болуп къурдашына къайтды ва сав гюнню юхлап, газетлер охуй туруп йиберди.

Вадимни экинчи гюнню сапары да шо гёнгюлсюз ойлар, инамсызлыкъ булан къайтма борчлу этди. Учыончу гюнню гёзети де шолай болду. Дёртюнчу гюн де шолай болур, бу ичкичи Ромагъа инанма яраймы деп гелген Вадим эртен сагъат уыч болагъан вакътиде Коляны коридоруну ярыгъы ягъылгъанны гёрдю. Шо ярыкъ гюнюрт болуп кухнясыны терезесинден билине. Вадим жанланып гетди, яшынгъан еринден чыкъды, подъездине ювукъгъа гелди.

Коля уюнден чыкъгъанны ол подъездни ярыгъы сёнгенден билди. Гъали болгъанча къарангылыкъ елеген, къатыны Валерия ятгъан уйню терезесин, гечелик лампаны ачыкъ, яшыл туюсю бёледди.

“Гъа... къурумсакъ, гирип де битдингми, не чалт айланасан, Коля, къарайым гъали...”, деп Вадим гъакий, гъассилене”

“Тек тез... арты булан гирме тарыкъ тюгюл... Огъ, Валерия..., огъ, къатын... Тиштайпа дагъы, не гёзлерсен бу кысыгъаякъдан”

Вадим астаракъ озюню ачгъычы булан эшикни ачып, тавушуз гирди...

Валерия эрин гёргенде онча да къоркъду чу, яман тавуш чыгъарып, агъарып акъ балчыкъдай болгъан бетине, устыоне акъ шаршав япды.

Майкасын гийме урунгъан, къолу-буту къартыллайгъан Коляны тёшюне юмурукъ булан уруп Вадим тамгъа япады ва :

–Гийин,– деп буйрукъ берди.

Бурнундан къан гелген Коля къартыллайгъан къолларын токътатып болмай гийинме урунду. Кухнядан шанжал гелтирип Вадим ону олтуртду. Шаршавну тюбюне яшынгъан Валерияны къаркъарасыны къартыллайгъаны билине. “Гъали оьлтюрежек, дагъы Вадимни эби ёкъ, къачан оьлсем де болагъаны болду, неге шу саякны сёзюне алдандым, неге, неге?” деп къатын ичинден гынкъ уруп йылай. “Тез-тез не эте буса да этгей эди, оьлтюргей эди, болагъаны болду...”

–Чыгъар кисенге не бар буса да, сал шунда,– деп буюрду Вадим хоншусуна.

Ол чалтлыкъда киселерин бошатма башлады. Ачгъычлар, явлукъ, акъ-

чалар...Кагъыз акъчаланы арасында Вадим бир манатны гёрдю. Хоншусун кухнягъа чыгъарды. Къатынына, тур, гийин, деп буйрукъ берди. Кухняда Коля сёйлеп болмайгъан зайып яш йимик бир затлар англатма къарады...

–Таман, къырчын, мунда тынгла,– деп акъырды огъар Вадим.– Сагъа бир ай болжал, сав къалма суюе бусанг, къайда суюсенг де бар, уйлерингни алышдыр, сат, не суюсенг эт, тек шунда турмайсан, англадынгмы?!

–Англадым.

–Гъали ёюл, гёз алдымдан. Шо бир айны ичинде де, ондан сонг да магъа гёрюнмей яша!

Гийинип, караватны мююшонде буюгъуп олтургъан къатынына Вадим:

–Ал шо портретни,– деп буюрду.

Тёр тамда илинген, озлени тоюнда экиси де обтесиз арив чыккъгъан сураты салынгъан портретни Валерия бек асталыкъ булан алды.

–Чыгъар суратны,– деп буюрду эри.

Къатын не этме де къайырмай. Ва...Вад...деп атын айтып ялбарма, сёйлеме суюгенде де эри бир къычырып ону токътатды. Гъали ол къартыллайгъан бармакълары булан суратны шишасын тайдырма айлана ва тавушсуз йылай, гёзьяшлары портретге тёгюле.

Вадим буса юреги авуртгъан, къысылгъан кюйде къатыныны гъалына, ону осал болуп, алжайып барагъанына, гёзьяш тегегенине къарап явъюреги ярыла...

Къатыны нечик де суратны чыгъаргъан сонг Вадим огъар Коляны кисесинден чыккъгъан акъчаланы жый деп буюрду.

Уъч манатлар, эки беш, эки къызыл он манатлар, 25 манат, тавшалгъан бир манат да...

–67 манат, алапа алгъан дагъы тюнегюн ойнашынг, алдагъы уъч гюн акъчасы ёкъгъа гелмей турдуму? Ал шо бир манатны тюзлеп, онгарып сал шу портретге, бизин суратны ерине,– деп буюрду эри, сени багъанг шо тавшалгъан бир манат! Гъали ил ерине портретни ва ят, юхла...

Ятгъан булан юхлап боламы? Озью этген ишге илыгъып, Валерия гёзьяш теге, гъынкъ уруп йылай туруп, эртен этди.

Залда ятгъан Вадим туруп жувунма гиргенче гъаманда йимик:– Аш онгъар, къатын,– деди.

Тезден туруп, кухняда не этежегин билмей айланагъан Валерия эри жувунуп чыккъгъанча аш гъазир этди.

–Озьюнге де сал,– деди Вадим кухнягъа ашама гиргенде.

–Мен суюм...

–Сал, деп айтаман!

Эрине чыгъаргъан къуймакъдан озьюне де чыгъарып, чай да тёгюп, ол гъаман да йимик, эрини къаршысында олтурду.

–Аш татли болсун!, – деди Вадим гъаман да йимик.

–Аш тат...татли...болсун,– деп къатыны гъаран жавапланды.

Ол эри озьюн сав къояр деп инанмай.

“Булай хорлукъгъа ол чыдамажакъ. Гъали нечик ёкъ этейим бу балагъны деп ойлашадыр. Не этсе де къайырмайман, шо сёзге уста, саякъ Коляны тувгъан гюнюнде ичмеген бусам бир зат да болмай эди чи...мени ичгенимден пайдаланды...гъай аман! Бугюн де не этип де къувалап болмадым чы, сав

подъездге къавгъа салма тарыкъ эдим...гъай аман...оъзюм ёкъ болайым гетип...”

–Так,– деп турду Вадим ва къатыныны ойларын бёлдю.—Шо бир манатлы портрет мени учун бек багъалы. Шо еринден тайгъан гюн, сени оьлген гюнюнг! Англадынгмы?– деп эри къатынны бетине тикленди.

Ол башын гётермей, гёзлери чай чашкада.

–Англадынгмы?–деймен.

–Англадым.

–Мен гетдим ишге.

Шо гюнден сонг ай гетип яшав алдагъы къалибине тюшдю. Коля Вадим берген болжалдан да алда уйлериин сатып хоншу шагъаргъа гёчген. Эри шо гюнню гъакъында сёз чыгъармайгъангъа тамаша да бола, къоркъма да къоркъа. Бир гюн лакъыргъа къурдашы Марина гелди. Токътавсуз сёйлеп болагъан къатын. Мюгълет токътамай янгылыкъланы айта туруп, кухняда чай да ичип, залдагъы диванда теменлешип олтуруп сёзюм узата. Шо вакъти Маринаны къараву бир манатлыкъ портретде токътады, мюгълетге сёзю де токътады да:

–Гъуя, Валь, бу не бир манатдыр, суратыгъыз къайда?—деп сорады ол уллу тамашалыкъ этип.

Бир манатны аты чыкъгъанда Валерияны къаркъарасы ток ургъандай силкинди, юреги чюмледи...Къарап токътагъан къурдашына не айтажагъын билмей ол:

–Биревлерде гёрюп гелген, не билейим...мода деп салгъан...

–Гъейлер, адамлар башына не гелсе де этип къоя хари,– деп Марина Валериягъа багъып бурулду:– Гъы, тувгъан гюнюнг етишип геле, гъазирленме заман болгъан, айт чы, не савгъат этейим сагъа, не сюйсенг, шону аламан, айт.

Валерия лакъырны башгъа якъгъа тартды, къайтара къурдашын кухнягъа алып чыкъды...бир манат ону залдан къувалады. Къайтара чай ичдилер, тувгъан гюнюне не ашлар этежекни гъакъында сёйлешдилер...

Къатыныны тувгъан гюнюне Вадим къурдашын чакъырды, къардаш-дос жыйылды. Гелгенлер гъазиринде эс этмесе де, гёзю тийгендокъ портретдеги бир манатны гъакъында сорай. Олай гъар сорав Валерияны юрегине ине чанчгъандай таъсир эте. Кеп болгъан зукъариси буса, айт, негер салгъансан деп Вадимге илинип къалды. Бети къызаргъан Валерия багъана этип, бошгъаплар алышдырагъан болуп, кухнягъа чыгъа.

Лакъыр алышынгъанда, къайтып гелип еринде олтура. Арив тостлар, сёзлер, ёравлар айтыла...Портретни къолуна алып, бир манатгъа да тигилип, айт деп дагъы да илинген зукъарисине Вадим: – Она, Валерия айтажакъ сагъа бу портретни гъакъында,– деди.

Валерия бети алышынып столдан турду ва кухнягъа чыкъды. “Шо гюн уруп оьлтюрюп къойгъан буса эди мен авлияны, сав къоюп гъар гюн оьлтюрмей”,– деп ол кухняны эшигин де ябып, гъынкъ уруп йылап йиберди.

Азиз АТАЛИЕВ

ТИКА ВА ДАУН

Сентябрь айны баш гюнлери эди. Яйны ахыры экенин билеген йимик, гюн аямай ярыгъын себелей. Бир-эки гюн алдын яхшы явунлар да болуп, гъава да тазаланып, чанг да басылып, сувдан тойгъан тереклени япыракълары яшылланып гетип, къайтара яз гелген йимик эди. Орамда ёлугъуп къалып хоншу къатынлар, чакъны аривюнден де хошланып, арив лакъыргъа урунган. Бу вакътиде охув дарслардан уюне къайта гелеген яшлар гёрюндю.

Охувуну ахырынчы класына чыкыган хоншулар, улан ва къыз булагъа ювукълашып геле эди. Улан йимик къыз да бийиксуб. Къараявуз улан мазаллы, токъ бетли. Ярыкъ бетли, къюлтюс чачын гюн алтын тюсге бояп къойгъан къыз инчебелли, начарсуб. Булар бир-бирине бир тамаша ошап гёрюне эдилер. Къызны ачыкъ тюсю опуракъ гийими ону шатлы юзюне арив къыйыша эди.

Улан буса бираз солпу, палхус гёрюнсе де, бетини озтёречелиги ону ачыкълыгъын, асиллигин гёрсете эди. Гертиден де, булай тайпагъа гюнню аламатлы яшлары деп айтылагъаны негъакъ тюгюл буса ярай. Булар бар дюньяны унутгандай, айланасын эс этмейгендей, охув сумкаларын силлей туруп, бир-бири булан хабарлай туруп юрюй эдилер.

Къатынланы бири:

– Къарагъыз да, Лайла-Мажнундан буланы гъеч башгъалыгъы бармы?! Алай къарасанг, булардан насипли адам ёкъдур, – деди. – Сонг етишип гелеген къызгъа:

– Найка, дарсларыгъыз башланды бугъай? – деп сорады.

– Дюр, Написат бажив, охумаса болмай. Охумагъанны гелегеги ёкъ, – деп, муаллими айтагъан сёзлени масхарагъа айландырып жавапланды къыз. – Ва эретурганлагъа ювукълашып:

– Нечиксиз, яхшымысыз? – деп, сорашып оютюп барагъанда, озю булан бирче охуйгъан Рамик хоншусу гъар даим де йимик къызны макътай башлады:

– Найка бугюн де беш алды. Ибрагим Алиевич Найка охугъан шиърлар лап жан еринге тие деди, – деп, агъамият берип билдирди.

Амма Рамитдинни озюню табиятындан гелеген ону сёйлейген кюю сёзлерин масхара ренкге бояп къоя эди.

– Дагъы, шолай къурдашынг баргъа сююнме герексен, Рамик, – деп къошду къатынланы бириси.

Сёйлеме башлап токътай турагъан улангъа къыз, уйренчик болган кюйде орам этип, токътама къоймай, олар ёлун узатдылар.

Булар бираз ари абатлагъанда, сёз башлагъан къатын:

– Гьейлер, шугъар сакъат деп ким айтажакъ, асиллиги бетине чыгып турагъанда йимик, – деп, языкъсынып, гёзю булан уланны узатды.

Сонг къатынлар озлени гьамангъы лакъырына къайтып, улке гьалларына гёчдюлер.

– СССР-ден СНГ болдукъ. Энни о да бузулуп, не болуп турабыз?! Дав заман да йимик карточкалагъа да гёчдюк, приватизациялар да этилип тура. Амма кююбюз чю къолай болуп гьалиге гёрюнмей, Написат, – деп талчыкъгъа тюшген эди къатынлар.

– Яхари, кызы, битмейген кантынга гиришдинг бугъай. Бизин юртлу уланланы айтсанг, олар чы топ оюндан Дагъыстанда биринчиликни алма кьыл кьалып тура, – деп, къатынланы бири муну сёзюн бёлдю. – Къаттыгюн болагъан оюнгъа сельсоветни гьазирлигин гёрсенг, бир де башгъа тьююл бизге хадиргюн тувма турагъандан.

Юртну гьалын яхшы билеген, бу орамны къатынларыны башчысы саналагъан Написат:

– Болмаймы дагъы, озьюгюз къарагъыз чы, бизин юртгъа озью динамочулар геле деп айта, башында Кармаров да булан; утгъангъа кубок берилежек деп айта, – деп, болажакъ оюнну юртуну бир уьстюнлюгю йимик суратлады.

Дарслардан къайтып гелеген Рамик де, Найка да хоншулар эдилер. Рамик къапусуну алдына етишгенде:

– Найка, гьисап дарсны бирче этебизми? – деп сорады.

– Тангала гьисап дарс ёкъ, сонг сёйлешербиз, – деп, Найка, муну къапусуна багъып ойнап теберип, озьюню абзарына гирди.

Калиткасын хынцыллатьп Найка уьюне гиргенде, уьйлери тындырыкьлы жьйылгъанын, столгъа арив къумач да яйылып, ортасында емишлер булан толгъан уллу арив вазаны эследи. Къыз тамаша болуп:

– Эбел, бу гюн не байрамдыр?! – деп ювукълашып, уьйренчик болгъан кюйде иржайып анасын исси кюйде къучакълады. – Марксны тувгъан гюню де тьююл бугъай, – деп масхара да этди.

Тезден берли ана да, кызы да янгыз турагъангъа гёре, булар къурдаш кьызлар йимик болуп кьалгъан эдилер. Бир-биринден яшыргъан сыры болмай, кьыйынын-тынчын бир-бирине айтмакъ буланы арасында адатланып кьалгъан эди.

– Дарс гийимлерингни чечип, ашама олтур, айтарман, – деп жавапланды Атикат.

Найка акъ кофтасын, кюлтюс кьалын къумачдан этилген юбкасын чечип, арив бюклеп шкафгъа илип, уьйде гиеген эркин, тобукъдан тюшеген капотун гийме урунду.

Атикат буса эртенден берли ойда эди. Бугъар тав юртлусу, къотанда яшайгъан къаригенини бугюн уланына муну кьызын тилеме гележегин билдирди.

– Вуя, олай нечик бола?! Къызым чы школаны да битмеген, – деп, Атикат янгы хабардан башлап сесгенип гетди.

– Гьей, кызы, сенден ихтиярсыз кьызынгны олар чыгъарып алмас. Башлап белги сала, сёз ала. Сен де ойлашып къара. «Къызым гьали де яш, охувун битмей туруп берип болмайман. Бираз токътасагъыз билмеймен»,

– деп айтма да ярайсан. Олар сен янгыз кьатын экенни билмей тюгюл. Шо улан сени уланынг йимик болуп кьалажакь. Сени булан туруп да кьалар, Аллагь буюрса.

Бу сёзлерден сонг Атикатны юреги бираз йымышады. Гертиден де, ата кьардашы Гьажияв бугьар кьыйын гюнлеринде кьол ялгьагьан; тавдан бу юртгьа гёчегенде кёмек этип, сонг да аз буса да, кьуллугьу болуп кьотандан юртгьа гелсе, булагьа да гирип, гьалын-гюнюн ахтарагьан кюю болагьан эди. Ону уланын чы Атикат гиччи заманында гёрсе тюгюл, ювукь арада гёрме де гёрмеген.

Кьызындан тез арада айрыларман деген зат муну оюнда ёкь эди. Озокь-да, эрте - геч кьызына да уйленмеклик, эрге чыкьмакьлыкь барын биле эди. Тек булай бирден-эки ювукьлашгьан айрылыв ону эсер-месер этди. Янгыз уйде бу нечик кьалар? Бу ой гелешив хабардан эсе кьатынны бек кьайгьыртагьанны овью де толу англап битмей тура эди.

Анасы олтургьан уйге кьайтгьан Найка ону пашманлыгьын сезип, гьар даим де йимик ону янында, эсги диванда ерлешип, кьучакьлап олтурду.

– Сагьа не болгьан, мама?! Бир якьдан стол кьурулгьан, сен буса пашмансан.

– Воллагь билмеймен, кьызым, сююнейикми, не этейик? – деп, Атикат кьызын гьазирлемек муратда кьыйышывлу сёзлер излей башлады.

Кьысыр кьатынны яшы эрке болур дегенлей, Найканы да анасы булан янгыз яшаву тынч тюгюл буса да, шо хасияты ёкь тюгюл эди.

– Башлап сююнейик, кьалгьанын сонг ойлашарбыз, – деп, анасын кьучакьлап олтургьан Найка, ону кьытыкьлайгьандай болду.

– Най-ка-а, – деп, кьызы этеген оюнгьа енгил кьаршылыкь билдирип, бу сёзюн башлады.

– Воллагь, кьызы, йылларынг гиччи буса да, сен де ананг йимик тез бойлу-сойлу болуп кьалдын. Уланлар да сагьа кьарайгьан болгьан. Не этейик, кьачан буса да болажакь зат эди. Мени де эсиме гелмей эди булай тез сени ахтарагьанлар болур деп.

Найка жыйылгьан уьуне, кьурулма турагьан столну маьнасына тюшонгендей болду, тек инанып битмей, гёзлерин аралтып:

– Мени ахтарып?! Гелечилерми?! –деп тамаша болуп, бирден алышынды. – Мен охума сюемен, мама, мен эрге барма суймеймен, – деп кьарывлу авузланды.

– Найка, буссагьат сени алып да гетмес. Башлап сёз ала, гелешив айлар-йыллар булан узатылып кьалагьан кюйлер де бола.

– Мен суймеймен, мама, мен охума сюемен, – деп, кьыз тарланып, йыламсырап сёйледи. – Сени янгыз да кьоюп гетмеймен, мама. Рамик де янгыз нечик турар, – деп гьынкьгьа тюшме турагьан кьызын Атикат сабур этме суйсе де, хыйлы заман бажармай турду.

– Сенден ихтиярсыз мен сёз бермесмен, – дегенден сонг, кьызы бираз эс тапды, анасын дагьы да исси кьучакьлады.

Юреги анасыны бу сёзлеринден сонг бираз солкь болуп, тавакеллик этип, Найка:

– Кимдир о, мама?– деп, анасындан ону тёшюне бетин яшырып сорады.

– Бизге геле болагьан кьотандагьы Гьажиявну уланы, – деп Атикат, артда ону атын да кьошду, – Тинамагьаммат.

– Мама, мен чи ону гөрме де гөрмегенмен, – деп, Найка кьайтып тарлангьандай болду.

– Сен тюгюл, мен де гөрмегеним кёп бола, гиччи заманында гёрсем тюгюл. Гьали гёрсем, таныма да танымасман. Гьажиявну кьотанда абуру бар. Бизге де ону кёп кёмеги тийген. Уланы да сельхозтехникумну битип, атасы булан ишлеп тура дей,– дей туруп, Атикат кьызыны ва озьюню юрегин ял этме суюдю.

Сонг бирден эсине гелип:

– О чу бизин юртгьа топ ойнама геле дей. Рамик чи ону таныйдыр. Топ ойнайгьан зукьариси булан о стадионгьа юрюй бола, – деп кьошду.

Атикат гьали болгьанча да бир-бирде гелеген, кьызы эрге гетсе, озью нечик туражагьы гьакьда тувагьан пикрулардан кьачма кьаст эте эди. Энни буса бу намус бирден башына тюшгенде, юреги кьысылды. Кьызы эрге гетсе, янгыз кьатын – бу нечик турар? Кьызы янында барда бу ону гьайында бола эди. О да гетсе, бу нечик яшар, янгыз уйде кьамавгьа кьалармы? Бу ойлар ону гёнгюн тунчукьурма башлагьан эди.

– Кьайырмас, кьызым, бир амал болуп гетер. Сен де ойлашып кьара. Сен охума сюегенни де айтарман. Кьызыма кьаршы чыгьып болмайман деп англатарман. Яхшы ер чи дюр, ону да кьутгьарма суймей эдик, олар да алгьасатмас бугьай, – деп, ана кьызы булан сабур болуп токьтадылар.

Тёбенлешип барагьан гюнню ярыгьы терезени шаршавларындан оьтүп, уйге гьали де иссилик бере эди. Юреги бираз парахат болгьан Найка ач болгьанын сезди, уйге бишген долманы арив ийиси яйылгьанны эследи.

Атикат кьызыны гьалын англап:

– Тур гьали, аш хап. Кьонакьлар ювукь арада гелмейгенге ошай, – деп кьызына аш чыгьарма башлады.

Байрам гюнде йимик жыйылгьан уью, кьурулгьан стол Найкагьа гьар даим де йимик шатлы гёрюнмей эди. Хоншудагьы кьызлар эрге гетип, сонг арадан заман гетип кьолуна гиччи яшларын алып ата уьюне кьонакьлай геле туруп бу нече де гёрген. Кьызьяшланы яшаву эрге барып бирден-эки алашынагьанын билсе де, озьюне етишмей туруп, бугюн йимик бир де булай терен сезмеген эди. Башгьаланы уьюнде нечик боларман, ону булан озюн нечик тутма герек? Мамасы, Рамик, буларсыз бу нечик туруп болар? Ойлар муну башын чырмап тура эди.

* * *

Рамик абзарына гирип, кьараву булан анасын излеп, тек ону тапмай, уйлерини эшигине багьып юрюдю. Дёрт-беш басмасы булангьы канзилени боюнда озью учун этилген сыйыртманы кьолу булан тутуп, абатын бир-бир ала туруп гётерилип, уйню эшигин ачды. Посагьада яйылгьан кийизде анасыны аякь гийимлерин эс этип, анасы уьюнде экенин англады.

Уй кьулулукьлардан кьавшалып аз замангьа янтайгьан анасы дарслардан кьайтгьан яшыны авазын эшитип муну алдына чыкьды.

– Яшым, кьайтдынгмы, – деп, Рамикни кьолундагьы портфелин алып, уйню ичине юрюдю.

– Ана, Найка бугюн де беш алды. Ибрагьим Алиевич ону макьтады, – деп, уланы орамда ёлукьгьан кьатынлагьа айтгьан сёзлерин анасына такрарлай башлады.

– Молодец, Найка, – деп, анасы да муну сёзюн алып, кыызгъа сукъланы-вун билдирди.

Къыстаман яшына аш чыгъара туруп:

– Бираздан Найка гележек, бирче дарсларыгъызны этерсиз, – деди.

Рамик буса:

– Найка тангала гысап дарс ёкъ, ону дагъы гюн этербиз деген эди, – деп сесленди.

– Бугюн олагъа къонакълар геле, – деп, Къыстаман яшына ишни учун-къырыйын англатма къарады. – Найка да тез оъсюп къалды, бою-сою бар, ким де сукъланардай кыыз болду. Ону да къутгъарма суймейлер, сёз алма сие.

Анасы айтагъанны Рамик гъазирине англап битмеди.

– Эсингде бармы Равзанат баживлени тою? Нечик арив акъ капоту бар эди гелинни!? Найка да, Аллагъ буюрса, шолай арив болажакъ, – деди.

Амма Рамик анасы ойлайгъандан эсе болма турагъан затгъа тез тюзюндю. Яш эсер-месер болуп:

– Найканы тою... Найка эрге барамы?! – деп тамаша болду.

Рамик бирден алышынгъанны гёрюп, Къыстаман туврадан айтгъанына бираз гёкюндю де ва яшына сабурлукъ салма къарады. Къызланы яшавунда эрге бармакъ эрте-геч болагъан зат экенин, Найка да кёп арек гетмес, уьюне геле турар дей туруп, яшыны юрегин ял этме къарай эди. Рамикни табиятына хас ачыкъ юзлюк, бетинден нюр тёгюлегендей асиллиги булай вакътилеринде дагъыдан да бек сезиле эди.

– Найкасыз мен нечик боларман? – дегенде чи, баласыны лап гёнгю бузулгъаны ачыкъ болду.

– Не этейик, яшым. Бизге де бизге гёре табулур, – деди анасы.

Яшы булай бузулгъанда, Къыстаман оъзю ондан да бек къайгъырды. Баласыны юрегин ял этип болмай узакъ заман къалды. Школадан, дарсларындан хабар чыгъарды, ахшам сиривню алдына чыкъма герегин айтды, не этсе де, Рамик кююне гелмей хыйлы турду.

Къыстаман булай гъал тувулунажагъын ойламай тюзюл эди. Атикатны кызы Найка, баласы булан бир класда охуп, муну къыйыныны бир пайын алып, бугъар кёп енгиллик этди. Шо саялы да Рамикни анасы Къыстаманны ва атасы Муталимни кыызгъа разилигини дазусу ёкъ эди.

Амма заман да гете, яшлар да оъсе, школа чагъы да бите тура. Охув чагъында, насипге, яшына хоншу кыыз ёлдаш болуп, буланы юреги бираз паракхат эди. Уллу болгъан сонг баласы нечик болур? – Шону ана ойламай тюзюл буса да, яшы къыйналагъангъа гёре, муну юреги дагъыдан да бек къысылды.

* * *

Муталимни ва Къыстаманны биринчи болгъан яшы, Аллагъ буюрмагъандыр дагъы, узакъ яшамады. Буланы биринчи тувгъан кызы, кёкюрек аврув къабунуп, гиччилей гечинди. Шо себепден Къыстаман экинчи яшгъа авур болгъанда, жагъил эр-къатын бираз гъалек эдилер. Оъзюню гъалын терен сезеген ананы гъалеклигине себеплер дагъы да табулду.

Бир керен уйде янгыз болуп, паракхатланып турагъанда Къыстаман уй-ягълуюне шону англатма суйдю.

– Билемисен, биринчиси бу вакътиде тербене эди, гъали буса бу онча зат билдирмей, – деп, шайлы томала гелеген къурсагъына къолун салды.

Диванда янтайып телевизоргъа къарайгъан Муталим, болажакъ яшгъа байлавлу оъзю де гъалексиз тюгюл эди. Уыйленгенли арадан дёрт йыл да гетген, тенглилерини торайып гелеген яшлары бар, буланы уюнде буса гъали де яшны сеси ёкъ. Буса да, ожакъны ессине тийишли кюйде, къатынын сабурлукъгъа тартды.

– Нечик де болагъандыр, бары да бир кюйде болмайдыр, – деди.

Яш тувгъанда талчыкълар унутулду. Улан тувгъангъа Муталим айрокъда бек сююндю. Нечакъы не айтса да, къайсы эркек де оъзюне улан болгъанны къыздан эсе артыкъ гёрегени белгили. Яшгъа уллатасыны аты кююлду.

Шо себепден Муталимни къардашлары яшны алма-салма ер билмей эдилер. Гъариси гезик гелсе, ону къучагъына алма, ойнатма нече де гъасирет эдилер.

Бирлери адатлангъан кюйде яшгъа тухумуну аслусундан бири Рамутдинни аты кююлгъангъа гёре, Ата деп атын яшырып айтмай, огъар ушанып «Рамик» деп сёйлей эди. Рамик де, гертиден де, ким де сукъланардай нарыста эди. Уллу гёзлю, ачыкъ юзлю, ол даим иржайып болагъан эди.

Яш бар уый ярыкъ болуп, жагъыл эр-къатынны юреги ял болду, яшаву кююне гелди. Бара-бара булар гъар гюнлюк масъалалагъа чомулдулар.

Инисине уыйленме заман гелип, Муталимге уыйлер этме гиришдилер. Юрт ягъада план тюшюп, Муталимни къардаш-къурдашы дегенлей, белсенип, биревю якъдан Къыстаманныкилер де къошулуп, булкълар этип, аз заманны ичинде гиччирек уый тургъузулду. Сонг, гючю болгъанда генглешдирип болагъан кюйню ойлашып, эки уый, бир жанагъ этип жагъиллер янгы ерге гёчдюлер.

Рамикни де оъсе туруп, абат алма, сёйлеме башлама турагъан йимик вакътиси эди. Заманда бир гиччи яшлары бар аналар, юртлу фельдшер къатын билдирип район поликлиникагъа барагъан эди. Шолай бир гезик Къыстаман районгъа баргъанда, онда яшлагъа къарайгъан доктор алышынып табулду. Янгысы – жагъил къатын эди. Алдынгысы йимик бу да ачыкъ, исси сёйлеп болагъан тиштайпа эди.

Рамикни поликлиникада ююлеген тептерин тындырыкълы охуп чыгъып, доктор къатын огъар къарама гиришди.

Яшны къаркъарасыны иссилегин тергеди, тынглайгъан алатыны къалагъын тёшюне, аркъасына къаплап тынглады ва соравлар бере башлады. Къыстаман яшы яхшы аякъ басып ююмейгенни, оъзюню тенглилери йимик арив сёйлеп бажармайгъанны айтып бираз гъалеклигин англатды. «Дюр, гъажатын да сакълап болмай къала», – деп, гезикли соравгъа да жавап берди. Олай дегенде, доктор къатын янгыдан тергеме гиришди.

Рамикни бетине къарагъан адам ондан айрылма болмай къала эди. Яшны бетинден, гёзлеринден сезилеген ону ачыкълыгъы, юрегини тазалыгъы мукънатис йимик кимни де тарта. Ону гёргенлер яшгъа бир арив сёз айтмай болмай эди.

Яшны савлугъун тергейген къатын да энни ону гёзлерине бакъды. Огъар тапшурувлар бере башлады, яшны жанаварлыгъын, тапшурувланы кютеген кююн сынады.

Бу иш бираз узакъланып, доктор къатын ойлу болду. Оъзю айтма сюеген сёзню йымышатмакъ учун о йыракъдан башлады:

– Сизин яшыгъызны кюю яхшы. Парахат болма боласыз. Билемисиз, бир-бир сыркъавлар, аврувлар бола. Олар гъазирине билинмей. Алдынгы доктор о гъакъда сизге бир зат да айтмагъанмы?

Къыстаман бу сёзлерден бираз тартылды. Доктор буса сабур кюйде, ананы юрегин бузмасны гъайында болуп, сёзюн узатды.

– Бир-бир белгилери сизин яшны даун деген авруву барына шеклик тувдура. О аврув деме аврув да тюгюл, оъзю де сийрек ёлугъа. Балики, о сизин яшда ёкъ да ёкъдур. Мекенли токъташдырмакъ учун огъар заман герек бола. Гиччилейин ону токъташдырма четим, – деп, Къыстаманны баласыны аврувуну учун-къырыыйын чыгъарып айтды.

Къыстаманны юреги къысылгъандай болду.

– Олай буса не этме герек экен дагъы? – деп, бу къартыллай турагъан тавушу булан сорады.

– Къыйналма зат ёкъ, мен дагъы да тергеп къарарман. Балики, янгылышамандыр, – деп, доктор муну парахат этме къаст этди.

Нечакъы къыйын болса да, Къыстаман гене де аврувну гъакъында сорады.

– Даун авруву барланы гъар-бир якъдан, билим якъдан, англав якъдан, оъсюю осал бола. Олай яшлар сёйлеме, юрюме геч башлай. Гъакъылгъа чы олар зайып болмай, тек тенглилеринден артда къала. Олагъа гёре айры школалар бола, – деп, Къыстаман къарышгъангъа гёре доктор огъар бир-бир затланы ачыкъ этди. – Олагъа къарав герек бола. Шагъардагъы бир тайпалар чы олай яшларын детдомлагъа берип де къоя, – деди.

Бу сёзлер Къыстаманны жан ерине тийди. Муну гъалы бирден алышынгъанны эс этген къатын, ананы юрегин нечакъы солкъ этме урунса да, ону сёзлери бугъар кар этмей эди. Ана баласын алдындан эсе бек аявлап, къысып къучакъгъа алып, азарханадан чыкъды.

«Къайдан гелип къалды бизге бу балагъ?! Бугъар дарман-эм ёкъ тюгюлдюр?!» – дейген ойлар муну башында чар йимик айлана эди.

Манг болгъан кюйде ана автостанциягъа гелип, автобусгъа минип, уёуне нечик етишгенин билмеди.

Уёуне етишгенде юреги бошап, гъынкъ уруп йылама башлады. Хыйлы заман оъзю-оъзюн токътатып болмай турду. Эри ишден къайтма заман бола турагъангъа гёре, Къыстаман оъзюн къолгъа алма къаст этди. Уьягълюсюню де гёнгюн бузмас учун, огъар яшыны авруву гъакъда алгъасап айтмажакъ болуп токъташды.

Муталим ишден къайтды. Гъаманда йимик столгъа аш салынып гъазир кюйде эди. Къайсы эркек де йимик, Муталим де уйге къайтгъандокъ ашайгъан хасияты бар эди. Муну кююне гёре кюйленген Къыстаман да аш чыгъара башлады.

Яшны атасыны гёнгюн бузмасны гъайындагъы Къыстаманны сыры узакъгъа бармады. Бирче ожакъ тутгъан уй ёлдашыны гъалын англамайгъан эркек боламы?! Муталимни юреги зымыллады.

– Болгъан зат сама ёкъму? Тамаша гёрюнесен, – деди.

– Ёкъ хари, не болсун?! – деп, Къыстаман неге буса да агълюсюнден бетин яшыргъандай болду.

– Башгъача гёрюнегенге айтаман, – деп, Муталим сёзюн битдирме тура эди, тек Къыстаман чыдап болмай йылап йиберди.

Нечакъы къаст этсе де, Муталим Къыстаманны сабур этип болмай хыйлы къалды. Ахырда йылав арада, Къыстаман къартыллавукъ тавушу булан:

– Докторлар Ата сакъат деп айта, – гёзьяшларындан гёз тюплери шайлы шишген ана: – Даун авуруву бар дей, – деп, къыйнайгъан къыйынын агълюсюне билдирген сонг, бираз юреги басыла башлады.

– Малайик йимик яш сакъат боламы?! – деп, энни гъалеклик Муталимге де тюшдю.

Къайгы-дерти бираз солкъ болгъанда, Къыстаман доктор айтгъанны эрине етишдирди. Бу авруву барлар тенглилеринден бары да затгъа геч тюшюнегенин, билим якъдан, гъакъыл якъдан тёбен болагъанын, булай яшлагъа къачан да кёп тергев берме тюшегенин, ва дагъы да узакъ яшамайгъанын айтды.

Ата-ана ойгъа батдылар. Ахырда: «Шолай бизге буюргъандыр дагъы», – деп, озлер озлеге маслагъат этип, озлеге язылгъан бу язывну къабул этдилер. Энниги яшаву яшны гъакъындагъы ой булан обтгерилежекге де тюшюндюлер.

Булай дертни ким де къардаш-къурдашдан яшырып болмас эди. Буланы къыйыны да аста-аста ювукъ-досгъа белгили болду. Булагъа юреги таза тайпа артындан языкъсынып сёйлесе де, булагъа шону гёрсетмей эди. Къардашлары да булагъа алдындан кёп юрюйген болдулар. Яш эр-къатынны гёнгюн алмакъ къастда эдилер. Яшны буса дагъы да бек аявлайгъан болдулар.

Рамик де ким де сукъланардай кюйде яш эди. Ачыкъ юзлю, бир де башгъа тюгюл ярыкъ себелейген гюнден, ярыкъ юзлю, ким де ушатар йимик яш эди.

Амма йыллар гете туруп, Рамикни зайыплыгъы билине башлады. Анасына даим ону уьстюнде турма тюше эди. Геч сёйлеп, геч юрюгенден къайры, озюню тенглилери йимик, ол озю ашап, озю гийинме уьиренип болмай узакъ къалды. Кёп затлагъа яш тюшюнюп болмай эди, шо саялы да анасы ону янында сакълап турма борчлу эди.

Охума барма чагъы гелди. Юртдагъы школаны башлапгъы класланы дарс беривчюлери охувун башлама герек яшланы язма гиришдилер. Булагъа да гелип, Рамикни де язып гетдилер. Яйлыкъ каникулланы вакътисинде охума башлайгъан яшланы аналары булан бирче школагъа жыйдылар, сонг бир нече гюн гъазирлик дарслар да болду.

Шолай бир гюн школаны директору Ибрагъим Алиевич Къыстаманны кабинетине чакъырды.

Ибрагъим Алиевич ёл-ёрукъну билеген, гъалал юреккли гиши, яш ананы гёнгюн бузмасны гъайын этип, ондан-мундан лакъыр чыгъарып, дарс беривчюню къыйын загъматына гёчдю.

– Билемисиз, къайсы яшны да англаву бир йимик болмай. Сизин яш – озтёрече яш. Олагъа дарс береген къатын да айтып, озюм де гёрюп, сизге билдирмесем болмай. Сизин яшгъа школагъа юрюме бираз эрте деп эсибизге геле. Гелеген йылгъа къойсакъ? – деп, Ибрагъим Алиевич Къыстамангъа озюню пикрусун анлатма къарады.

Къыстаман озюню яшы йимиклеге айры школалар барын биле эди, Ибрагъим Алиевични сёзлерине ол гъазир эди. Яшгъа да къыйын, учителлеге де къыйын болажакъ дейген сёзге бу рази болду.

Ананы гёнгюн ойлап, Ибрагым Алиевич дагъы да:

– Волла да – билле де, яшым школагъа юрюсюн дей бусанг, биз кършы тюгюлбюз, – деп де къошду.

Буса да Къыстаман разилешип, Рамик школагъа шо йыл бармай къалды.

Бу вакътиде булагъа бир яхшылыкъ болду. Буланы ювугъундагъы планда сатывгъа салынган бир гиччирек уй бар эди. Мекенли деп айтма ярайган зат болмаса да, эки уй, бир жанагъ. О да хыйлы заман сатылмай турду. Ахырда буланы насибине Рамикге тенгли яшы бар бир айрылган къатын сатып алып, булагъа хоншу болдулар.

Сатылагъан уй ахтарып айланаганлар болса да, бу уй бир вакътини ичинде сатылмай тургъанына себеплер бар эди. Бир якъдан уй гиччи, дёрт де яны да бегилип абзары мекенли тюгюлге гёре ва гъали де этилме иши де баргъа багъаналар табула эди.

Бир гезик буса Гёкчек юртну ювугъундагъы къотанда тураган гиши, Муталимлени ую лап ягдадагъы уйлерден бири болмакъгъа гёре, булагъа гелип, сатылагъан уйню алма юрегинде барын билдирип, себебин де англатды.

Уйню, ерни, ессисин ахтара туруп, о адам тав юртда уюнден бузулуп, къызардашы гиччи яшы да булан къалып янгыз турагъанын айтды.

– Онда чы бизин онча кърдаш адамыбыз да къалмаган, кёбюсю къотангъа гёчген. Ол бизге ювукъда болса, бизин де юрегибиз парахат болажакъ эди. Къызардашым озю де гёчме сюе, тек къотангъа гелмекни юреги алмай. Къотанда да о не ишлесин?! Юртубузда ол фельдшер къуллукъну юрюте. Сиздеги сельсовет булан да сёйлегенмен. Медпунктда санитар этип алып боламан деп о да сёз берген, къызардашым да шогъар рази, – деп, ол ишни-гъалны булагъа англатды.

Шолай, аз да гетмей Атикат къызы Насибат булан буланы лап ювукъ хоншусу болду. Уланкърдашы да муну янгы ерге гёчюрюп битген сонг, олай уллу адам болмаса да маслагъат сёзлер айтды.

– Хоншу– кърдашдан артыкъ деп негъакъ айтылмай. Атикат, муну энниден сонг булар сагъа лап ювукъ адамлар, – деп, Муталимни ва Къыстаманны эгерип сёйледи. – Хоншугъа къыйышма къара, булар айтагангъа къулакъ ас. Сизге де, Муталим, умут этемен, гъеч зат болса, къызардашыма аркъа таяв болар деп, – деп, Атикатны бугъар аманатлайгандай болду.

Булар татывлу хоншулар болдулар. Атикат да не этсин, ят юртда кърдашы-адамы ёкъ янгыз къатын, Къыстаманлардан исив тапды. Айрокъда эки агълюню ювукълашдыраган зат буланы яшлары болду. Рамик де, Насибат да бир чакълы деме ярайган кюйде эди; къыз уландан бир йыл гиччи эди. Яшлар бир-бирине тартылагъаны белгили. Булар да ёлукъса бир-бири булан, уллуланы да унутуп, ойнай бола эдилер. Айрокъда шондан Къыстаманны юреги ачыла эди. Ойнама ёлдаш табулгангъа Рамик де алышына эди. Сонг да хыйлы замандан берли Къыстаманны бош заманы болагъан болду, яшгъа байлавлу югюню бир пайы боюндан тайды.

Рамикни гъалына тюшонген, озю де фельдшер билими бар Атикат заманда бир Къыстамангъа:

– Рамикни де йибере тур бизге. Найка да, уйде янгыз болса, мени кёп авара эте, – дей болагъан эди.

Башлап бир-бирин англамай турса да, кѐп де гетмей Найка кѳумукъ тил-ни англайгъан болуп, яшлар баргъан сайын бир-бирине бек кѳыйыша эдилер. Сонг буса Найкагъа школагъа юрюме заманы гелгенде, Атикат да сѳз кѳошуп:

– Кѳыстаман, бизинки булан Рамик де дарслагъа юрюсюн. Нете, ону даим уйде сакълап туражакъмысан? Бизин яшгъа да ѳлдаш болур эди, – деп, бу да кѳайтып Ибрагъим Алиевичге ѳлукъду.

Директор да кѳаршы чыкъмады.

– Юрюсюн дагъы ѳлдаш да болгъан сонг. Дарс беривчюге четим болмас бугъай. Мен де учителине ону гъалын англатарман, – деп, алдын айтгъан сѳзюнде де табулуп, Ибрагъим Алиевич Рамикге школагъа юрюме ихтияр берди.

Булагъа охума барма гюню гелгенде, Атикат кѳызы гиччи буса да, Кѳы-стаман да бар ерде:

– Найка, вѳре, Рамикге кѳарай тур, ону янгыз кѳойма, огъар кѳемек эт. Бирче барып, школадан бирче кѳайтыгъыз, – деп буварды.

Башлапгъы вакътиде заманда бир аналары гезик буланы дарслагъа узатып, алдына да чыгъа эдилер. Къачан кѳараса, Найкада, Рамик де кѳол алышып геле бола эдилер. Яшланы булай татывлу гелегенин гѳрген адам сукъланмай болмас эди.

– Кѳарагъанда, сиз кѳурдашларсыз, портфеллеригизни бешлеге толтуруп гелеген, – деп, булагъа кѳаршы болгъан хоншулардан бири хошландырып сѳйлесе, кѳыз да, улан да дагъыдан да бек сююнуп, портфеллерин силлей туруп чабып гете эди.

Заман да, эливаш, чалт гетеген зат экен. Гюнлер, айлар, йыллар, тагъым-чакълардай болуп, сыртлардан артыла гетди. Улан да, кѳыз да оьсдю, уллу болду. Охувуну да ахыр йылы гелди.

Алдын йимик булар кѳоллашып юрюмесе де, бир класда охуйгъангъа, дагъы да хоншуда турагъангъа да гѳре бирче кѳп бола эдилер. Буса да энни булар ювукълаша гелеген айрылывну башында эди.

Кѳызлар уланлардан эсе тез оьсе, тез бише. Найка да етишген кѳыз санына гирди. Бойлу-сойлу, исбайы кѳаркѳаралы, кюлтюс сариге кѳайта барагъан, узун чачлы кѳыз эленеген, гѳзге гѳрюнеген болду. Муну сорайгъанлар, ахтарагъанлар болду.

Уйленив деген гъар-кимни де алдында токътай. Борч, намус, кѳысмат. Амма уланлардан кѳызлагъа авур тие, башгъа ер, башгъа агълю, башгъа ожакъ. Яшавунг янгыдан башланагъандай бола.

Айрокъда агълюде бир яш бусанг, ананг да янгыз адам буса, ойгъа ой кѳошула. Эрте - геч оьзюне эрге бармакълыкъ барын Найка билмей тюгюл эди. Тек булай тез болур деп кѳаравулламай эди. Бир якъдан охума суюе, амма арив ер деп айтагъанны да гѳз алгъа тута. Биревю якъда – анасы бар. Ол да нечик болур, янгыз уйде кѳалып?! Гъасили, ойгъа ой чырмала туруп, кѳар хола йимик томала гетип, Найка эсер-месер гъалгъа дѳнген эди.

* * *

«Оьмюрлер де, хужу, нече де тез оьтеген» дейген ойда Атикат да дюр эди. Тавдан кѳумукъ юртгъа гѳчюп, макан тизме башлагъаны муну бугюн йимик эсинде. Ят ерде, башгъа адамланы арасында яшав нечик кѳуарман

деген ойлардан, озокъда, рагъат тюгюл эди. Дюр, уланкъардашы, озъге къардашлары мундан олай йыракъ тюгюл эди, ювугъундагъы къотанда яшай эди. Олар Атикат булангъы къатнавун узьмей эди, гъар-бир тарыкъ-герегине табула эдилер. Абзарны бегетип, бир кюйге гелтирегенде, аран эшегенде олар, айрокъда озъюнден бираз гиччи уланкъардашы, гъеч чул билдирмей, намусгъа байланып, башындан аягъына ерли дегенлей, ишни ахырына чыкъмай токътамадылар.

Сонг увакъ-тюек затланы да, бичен тарыкъ болса гелтирип, бавну сюрме трактор табып, уланкъардашы ва ата тайпасындагъы Гъажияв озъюню бойнуна ала эдилер.

Атикат юртну адамлары, хоншулары булан да арив къыйышып къалды. Шогъар санитар касбусуна гёре кёп халкъ булан къатнайгъанлыкъ ва озъюню исси, адамлагъа гелишип болагъан хасияты барлыгъы себепли эди. Айрокъда там тийген хоншусу Къыстаманлар булан муну аралыгъы тюзелди.

Тавукъ-жан сакълама да Атикат Къыстамандан уйренди. Ем-зат тарыкъ болса, эри Муталим муну авара болма къоймай, озъюню машини булан етишдиреген эди. Сонг аран этип, сыйыр сакълама башлагъанда буса, тувар алдына чыгъып озъю яда уланы Рамитдин озъленикинден айырмай, буланы гъайванын абзарына гийиреген эди.

Эки агълюню тыгъыс аралыгъына себеп бир тенгли яшлары болду деме ярай. Рамитдин бираз зайып экенге гёре, Насибат ону булан бирче школагъа юрюп, къайтгъанда буса дарсларын этме кёмеклешип, даим ону гъайында бола эди. Шо къуллукъну хадирин уланъяшны ата-анасы бек биле ва булагъа шону къайтарышын этмекни къастында эдилер.

Хоншулугъуна гёре Рамик де, Найка да бир-бирине бек ювукъ болдулар. Рамикни авруву багъана болуп, булар гиччиден берли айрылмас къурдашлар болуп да къалды.

Анасы да буварып, Найка Рамикге тергев этмекни озъюне борч гёрген эди. Бир керен, экинчи класда охуйгъан вакътиси болгъан буса ярай, булар дарслардан чыгъып гелегенде орам бойда бирче охуйгъан яш Рамикни артындан:

– Къарагъыз бу авлия даун юрюйген кюйге, – деп, мысгъыллап, о юрюйген кюйню маймакълап ёлдашларына гёрсетди.

Рамик алышынды. Найка буса, ачувланып, огъар къаршы гелип:

– Кимдир даун? Сен озъюнгсен авлия, – деп, ону тёшонден теберип йиберди. Шонда тюрттюшюв башланды. Рамик буса озъюне не этме герекни билмей, пысып тура эди.

Нечик де, булар ёлун узатып, озълени орамына етишгенде, Найка Рамикни уйрете башлады.

– Къара, Рамик, дагъы да шо кюц сагъа яман сёйлесе, барып юмуругъунг булан урарсан, – дей эди къызъяш.

– Нечик урайым? – деп сорады Рамик.

Найка ону къолун алып, юмуругъун къысдырып:

– Муна шулай, – деп гёрсетди.

– Бек урайымы? – деп сорады Рамик.

– Болгъан чакъы бек ур, дагъы сёйлемейген кюйде, – деди.

Рамик бир класлы яшлардан бир йылгъа уллу болуп, олардан сангъа да

уллу гёрюне эди. Дагъы гюн дарсгъа баргъанда, яш арада сёз болмай къаламы, бу да барып, Найка уйретген кюйде яшны сыпатына юмругъу булан яхшы кюйде салышдырды. О да, эс этмеген кюйде, чалхасындан йыгъылып гетди. Шондан уллу къувун тюшюп гетмесми? Яхшы къапас тийип, гёзю шишип гетген яшны анасы дагъы гюн школагъа арзгъа гелип:

– Бу сакъат даунну мунда юрютюп, бизин яшланы огъар сакъат этдиремисиз?! – деп къавгъа гётерип, уллу иш болуп гетди.

Арагъа Ибрагъим Алиевич гирип:

– Яш арада не де болмаймы?! Энниден сонг сакъ боларбыз, ата-анасын чакъырарбыз, – деп, къатынны сабур этме урунду.

Олай эришивлю гьаллар яшланы арасында сонг да болмай къалмады.

Бир вакъти, бешинчи-алтынчы класда охуйгъан заманы болгъандыр, бош заманы болуп яшлар школаны абзарында, дегерек айланып туруп, волейбол ойнай эдилер. Оюнда юрюлеген кюйде, кимден топ ерге тюшсе, ортада чончайып олтурагъан эди. Чончайгъанлар орталыкъдан чыкъмакъ учун устюнден учагъан топну тутма къаст эте, озгелер, ойнайгъанлар буса олагъа топ булан уруп, жазалама къаст эте эдилер. Шолай озюню къолундан топ ерге тюшгенге гёре, Найка да орталыкъда чончайма борчлу болду. Оюнну вакътисинде урулгъан топ Найканы бетине яман тийип, къызны гёзьяшлары чыгып гетди. Ону гёрген Рамик, топ булан ургъан яшны устюне ачувлу кюйде барып:

– Сен, сен... авлиямысан, – деп, не айтагъанны билмей, ону булан ябушуп йиберди.

Хола-тёбе болуп гетген яшланы арасында эсилери чыгып, ургъангъа да:

– Сакъатгъа гёре боламысан?! – деп айып этип, буланы нечик де токътатдылар.

Шондан сонг бирче охуйгъан къызлар масхара этип:

– Найка, сагъа не болсун. Сени якълама кавалеринг бар. Биз чи барбыз, – янгыз амалсызлар, – дейген болгъан эдилер.

Бир вакъти къатын арада яшларыны тувгъан гюнлерин этмек мод болуп гетди. Найкагъа он дёрт йыл битеген яйны ахыры эди. Шо гъакъда Атикат Къыстамангъа аваз этип, бу да гъазирлик гёрме башлады.

Буланы абзарында, уюню бою булан салынгъан чечеклер оьсе эди. Аслу гьалда сирень, тек аз буса да ачылгъан къызыл гюллер де болуп тура эди. Къыстаман шолардан бир байлам этип, Рамикге де тутудуруп, озю де савгъатгъа алгъан затын пакетге салып, къонакълай бардылар.

Къыстаман къызны къутлай туруп:

– Найка, сагъа Рамик чечеклер де гелтирген, – деди. Уланы къызгъа байламны узатды.

Бу савгъат къызгъа айрыча таъсир этди. Оьмюрюнде биринчилей озюне узатылгъан чечеклер Найканы сюндюрдю ва гъалеклик гьислер де тувдурду.

Баргъан сайын къыз уллу бола эди. Тёшю томалып, гёзю ярыкъланып дегенлей, айланагъа къараву алышына бара эди. Рамик буса шо бир кююнде яш йимик къала. Бугъар кёп затны англатма тюше эди. Тенглилеринден артда къалагъан болду. Охув якъдан осаллыгъы чы дагъы да тез билинди.

Кант этеген дарс беривчюлеге де Ибрагъим Алиевич маслагъат сёзлер таппа уста эди.

– Не этейик, школадан тайдырма кыйын туюл, ихтиярыбыз да бар. Олай этсек, булай да зайып яшны гёнгю дагы да бек бузулар чы. Ата-ананы хатирин де этмесек нечик болар? Кёмек этеген ёлдаш кызы бар дейсиз. Шогъар аркыйын болугъуз, – деп, оланы адамлыгына тийип сёйлей эди.

Школада Рамикге оьзге якъдан да четимликлер бар эди. Муну башгъача яш экенин эс этип, гиччи яшлар да бугъар тюртюшме кюй таба эдилер. Артыннан: «Даун, даунгъа къарагъыз», – деп мысгыллай да бола эдилер. Ону якълайгъан, гёнгюн алагъан кёбюсю Найка эди.

Бу ёрукъдагы кыйын-тынчы булан, дегенлей, яшланы охуву тамамлана бара.

* * *

Найкадан кыйры Рамикге гёз къаратагъанлар ёкъ туюл эди. Зукъариси Михайыл да муну булан кёп бола. Оьзюнден етти йыл уллу агъайы футбол оюнну кёп сую ва оьзю булан заманда бир Рамикни де ала эди.

Яй вакътиде булар айрокъда кёп заманын бирче оьтгере эдилер.

– Эчив, Рамик уйдеми? – деп, Михайыл тобу да булан гелип, ону оьзю булан ойнама алып гете эди.

Яшланы топ ойнайгъан эки ери бар эди. Бири школаны спорт майданчасы, онда топ ойнайгъанлар гюндюзлер жыйыла, экинчиси буса юрт ягъада, тувар-сирив кыйтагъан ерде эди. Онда оюнлар кызывлу бола эди.

Гъар гюн яшлагъа ахшам вакъти юрт ягъаны сакълама туюше эди. Тувар-сирив багъагъанлар гыйван-малны юртгъа гыйдап гийдирсе, гыйван деген затлар бек ашамчыкъ экенге гёре, уьуне кыйтмай, оьзге орамлардан таба авлакъгъа кыйтма кюй излей эди. Кыйланы кую башгъа. Юртну орамындан гелеген сиривден гъар кимни малы оьз абзарына айрыла. Гишини абзарына оьзлени кыйлары гирип кълмасын деп, яшлар сиривню боюн алып, олагъа гёз къарата юркой эдилер.

Шолай тувар-сирив алгъа чыгъагъан яшлар, уллулар, арив ойнайгъанлар гелип битгенче къарамай, экиге бёлюнюп, ташлардан футбол кыпулар да этип, оюнгъа гирише эдилер. Адам етишмейгенге гёре оьз арасына гиччилени де кыоша эдилер. Уьчге – уьч, бешге – беш ойнайгъан командалар кыурула. Шо арада Михайыл Рамикни де кыоша эди. Аслу гълда кыпу якълавчу этилип, яда якълавчу болуп. Мундан тизив ойнайгъанлар гелсе, Михайыл Рамикни тайдырма борчлу бола эди.

Рамикни шогъар гёнгю де бузулмай эди. Неге туюл де, ойнамакъдан эсе, оюнгъа къарамакъдан бу артыкъ леззет ала эди.

Юртгъа етишип гелеген тувар, сирив гёрюнсе чи оюн айрокъда бек кызыша эди. Оюнну ахыры етише турагъанни билип, олар бири-биринден артда кълма суюмей, жанталашып кыаст эте эдилер. Чалт чабывну, ярышны гючлюлюгюнден яшлар бетлери де кызарып, терлеп сыкъма-сув болагъан эди.

Оюнгъа чомулгъан Рамик бары затны унута эди. Бу вакътиде о бары да яшлар йимик бола. Муну ва башгъаланы ругъландырагъан гыслер бир эди. Ярышгъа гиришген яшлагъа хас гъасиретлик, уьстюнлюкге талпыныв оланы бирикдире эди. Бир командада ойнайгъанлар бир тенг бола эди ва Рамикни зайыплыгы гёз алдан тая.

Рамикни Агъайы лап тизив ойнайгъанлардан эди. Михайыл топну алып, гюлле йимик алгъа уча. Алдына чыкыгъанни сан да этмей алдатып оьтме

бек пагъмусу бар эди. О топ гийдирсе чи, Рамик айрокъда бек хош бола эди. «Агъайым гол гийдирди», – деп сююнеген эди. Агъайы озлеге кършы футбол кьапулагъа уьч де-дёрт де топ гийдирмей кьоймас эди.

Майданчаны окюртеген оюн кьавгъа, эришивлер бирден сёнуп де кьала эди гъайванлар авлакдан кьайтма башлагъанда. Тувар, арты булан сириг юртгъа гирме башлагъанда, яшлар оюнну кьоюп, озлер алдына чыкьгъан гъайван-малыны артындан гете эдилер. Гъайванланы кьайтарагъан баласын терлеп кьайтагъанын гёрсе, Къыстаман о топ оюндан экенин биле эди.

– Яшым, олай кьантарланып ойнамасанг ярамаймы?! Бир гелсин гъали артындан Михайыл, мен айтарман огъар айтагъанны, – деп, уланын кьызгъанып сёйлей эди.

Гёкчек юртну совхозуну футбол командасы бар эди. Буларда яхшы ойнайгъан яшлар баргъа гёре, спортну методисти районгъа барып, гъаракат этип, булар Дагъыстандагъы совхоз командаланы ярышларында ортакъчылыкъ этеген болду. Олай даражалагъа чыкьса да, дюньяны бузуп чу йибермеди. Бир утса, бир утдуруп дегенлей, орта ёрукъда эди.

Чагъы гелгенде шо командагъа Рамикни агъайы да кьошулду. Турнирлер яй вакътиде бола эди. Бир оюн уйде, бир оюн тышда ойнала эди. Юртада оюн болагъан гюн жагъиллер учун бир байрам йимик болагъан эди. Агъайы да ойнайгъан саялы Рамик бир оюнну да оьтгермей эди.

Оюнлагъа жагъиллер, яш-юш, кёп халкъ жыйыла эди. Булагъа гелгенлер оюнда гючлю болуп, озленикилер утдура буса, кьарайгъанлар айрокъда кьызышып, кьавгъасы кёп болагъан эди. Олай оюнлар Рамикни де кепине геле эди.

Бара-бара атив ойнайгъангъа гёре Гёкчек юртну топ ойнайгъан командасы сав районгъа белгили болду. Ахырда юрт гъакимлери де кьаст этип, булар Дагъыстанны кубогуна ойнайгъан командаланы сыдрасына да гирдилер.

Юртну методисти совхозну председатели булан да сёйлешип, алдын ойнагъан, эслилерден бирине тренерликни тапшурма токъташдылар. Шо гъакъда алда команданы капитаны болгъан Агъматгъа сёйледи.

– Агъмат агъай, яшланы башын тутма, оюнну низамгъа салагъан адам болмаса ярамай. Председатель де сени кандидатурангны атив гёре, – деп, огъар ёлугъуп сёйленди.

– Бу гъалиги жагъиллени низамгъа салып боламы? Гъариси озюн оюнну устасы гёре. Олар магъа тынглаймы?! – деп Агъмат ихылды.

– Тынглатарбыз, Агъмат агъай. Сен айтагъан кюйде этдирербиз. Бизге тренер герек, оюнлагъа гъазирленив, тренировкалар болма герек, – деп, методист Агъматны тюшондюре.– Бу йыл Дагъыстанны кубогуна да ойнайбыз чы. Сав район бизге кьарагъан. Председатель тарыкъ-герегин де этербиз, бичен де яздырып, сизге бакъдырарбыз деп сёз де берди.

– Тарыкъ тюгюл бир зат да, тынышы гъаран чыгъагъан сизин совхозну бичени де. Оюн бар гюн мен де уйде токътап болмайман. Шонча йыл ойнагъан командагъа мени жаным аврумаймы?! – дей туруп, Агъмат агъай разилешивге багъып иеле бара эди.– Яхшы. Амма магъа тынгламайгъаны болса, магъа умут этмегиз.

Методист де сююнуп:

– Тынгламагъанны топ майдандан къуваларбыз, – деп, Агъматны къысып къолу да алынып, дыгъар байланды.

Шондан намусну оъзюню бойнуна алып Агъмат команданы ишине чомулду, тренировкалар башланды. Юртундагъы яшлар булан дазуланмай бир-бир хоншу юртлардагъы арив топ ойнайгъанланы да къуршама къаст эте эди. Шолай хоншу къотанда спортротада асгер къуллугъун кютюп гелген улан бар, оъзю де тизив ойнайгъан яш деп эшитип, тренер ону да чакъырды.

Тинамагъаммат, гъар-бир янгы асгерден къайтгъанлар да йимик, сом этли (мускуллу), къаркъарасында гюч-къуват сезилген улан эди. Арымай-талмай чабып, гъар-бир оъзюне бакъдырылгъан топну алма къаст этип, оъзюне къаршы турагъан оюнчудан тартынмай, алдатма гъитинегени булан ол ёлдашларыны разилигин алды. Оюнну ахырына таба оъзгелер арып-талып, хыйлы осал болса да, бу чул билдирмей, гъар даим гючю-гюню бар чакъы алгъа талпынып, гъаман актив гъаракатда болагъан эди. Къотандан гелеген башгъа миллетли уланны ёлдашларындан къайры, тренери де, оюнгъа къарама гелегенлер де ушатдылар.

Къумукъ тилни билмейгенге гёре муну булан орусча сёйлей эдилер. Тренировкада, оюнну вакътисинде кёбюсю къумукъча сёйленип, заманда бир оъзюне тийишли затны орусча англатагъангъа бу онча тергев бермей эди. Оъзюн командагъа къошгъангъа сююне эди. Оъзю де масхараны билеген яш эди.

Тренировка, не де оюн битген сонг, буланы оюн-масхара лакъырлары бола эди. Шолай бир вакъти дюньягъа белгили футбол оюнчуланы гъакъында хабар чыкыгъанда, Тинамагъаммат оъзю ушатагъан ингилис топчу Киганны атын тюз айтмай, Тиган деп сёйледи. Шо хатасыны уъстюнден ёлдашлары кюлеп:

– Энни сагъа Тина деме тюшмей, Тика деме герек, – деп масхара этдилер.

Шондан сонг огъар масхарагъа «Тика» дейген болдулар. Шо атгъа ол оъзю де рази болду.

Тика Рамикни агъайы булан къыйышып ойнай эди ва бир-бирине ювукъ да болдулар. Олар экиси де алда ойнайгъан чапгынчылар эди. Тика агъайындан беш йыллар гиччи экенге гёре огъар тынглай эди. Олар бир-бирин бир къарагъандокъ, англайгъан болдулар. Агъайы оъзюне топ тюссе: «Тика», – деп, сав стадионгъа эшитилеген кюйде аваз чыгъарып, узакъдан огъар пас береген эди. Тика да заманында тийишли ерде табулуп, ону тобун арив къоллап, голлар гийдиреген болду. Шолай Тика Гёкчек юртлу командасыны инг тизив оюнчуларындан бири болуп къалды.

Шо биринчи йыл булан ишлери алчы туруп, Дагъыстанны кубогунна ойналагъан оюнларда бирини артындан бири уъст гелип, ахырынчы, финал оюнгъа абатланды. Шонда гёр, юртдан оътюп, савлай районгъа бир гъал тюшмесми!

Янгыз Гёкчекге тююл, район учун да бу уллу уъстюнлюк эди. Кубок утулса чы оъзлени аты дагъы да бек айтылажагъына шек ёкъ эди.

Ахырынчы финал оюнлар адатлангъан кюйде тахшагъарны «Динамо» деген стадионунда оътгериле эди. Тек бу гезик бир де болмагъан кюйде юртлу команда чыкыгъан сонг, шо гъакъда пикрулар эки бёлюндю. Районну

адамлары да белсенип йиберип, уйде тамлар да кѐмек эте дейген айтыв-
гъа да кюрчюленип, финал оюн Гѐкчекде ойналса исбатлы болур деген ой
арагъа чыкъды. Ахырда оьрдегилер де, кьой, юртлу оюнчуланы бетин де
этейик деп, разилешип, оюн Гѐкчекде ойналажакъ болду. Юртну халкъы бу
оюнгъа бир уллу байрамгъа йимик гъазирлик гѐре башладылар.

* * *

Тек бу арада бир иш болду. Ерли халкъ болуп кьумукълар оьз топу-
ракъларында ихтиярларын болдурма герек деген вакътилер эди. Кьумукъ
юртларда жыйынлар оьтгерип, комитетлер кьурула башланды. Чакъда бир
митинглер де бола эди. Бабаюрт якъда шолай жыйын болажакъ деп билди-
рилгенде, Гѐкчекден де автобус булан онда адамлар ортакъчылыкъ этме бар-
дылар. Оланы арасында топ ойнайгъан яшланы бирлери де болуп, булар шо
гюн тренировкагъа гечигип гелдилер. Оланы арасында Михайыл да бар эди.

Шо жыйында бек кьатты сѐйленип кьалды. Оьзюбюзню юртларыбыз аз
ерлери де булан кысылып туруп, гѐчгенлер буса, бизин топуракъларда кь-
отанлар салып, эркин авлакъларда макан тизип олтурмакъ – бир затгъа да
кьыйышмас йимик тюзсюзлюк. «Халкъ арада инг алдын тенглик болма ге-
рек», – деп гьар сѐйлегенни сѐзюнде чалына эди.

Булай жыйынгъа биринчи гелген Михайыл оьз халкъыны кьыйынларын
туврача айтагъан белгили язывчуланы, алимлени гѐрюп бек ругьланды, оь-
ктем болду.

Айтылагъан сѐзлер бары да тюз эди. Оьз юртуну дѐрт де ягъын кьотанлар
кьуршагъан. Оланы ерлери де эркин, буланы буса тувар-сиривюн сакълама
ери тар.

Биревю якъдан юрегине тамаша гьалеклик де тюздю. Чыдап болмай шо
гьакъда ювугъунда токътагъан ѐлдашына сорады.

– Гьали биз тавлуланы кьувалажакъбызмы? – деп, муну авзундан чыгъып
гетди.

– Кьуваламайбыз, тек ата-бабалардан гелеген бизин топуракъланы ихти-
яры бизин кьолубузда болма герек, – деп, ѐлдашы масьаланы оьзю гѐреген
кюйде бугъар англатды.

Бу жавап Михайылны толу рагъатландырмады. «Тавлу яшланы арасында
танышларыбыз, ювукъ гѐрегенлерибиз, гьакъ юрекден салам берегенлери-
биз бар. Гьали олагъа нечик янашма герекбиз дагъы?» деген ой Михайылны
есирге алгъан эди.

Тика турагъан Гѐкчекни ювугъундагъы кьотандагъылар шо уллу жый-
ынны гьакъында билмей тюзюл эди. Шо гьакъда ондагъылар: «Кьумукълар
айтагъан ялгъан тюзюл. Тек мунда биз кѐп сююп гѐчмегенбиз чи. Бизин гьу-
кумат гючден гѐчюрген. Гьали биз не этейик? Уьйлерибизни кьоюп, тавгъа
кьайтайыкъмы?!» – дейген ойлагъа батып гьалек болгъан эдилер.

Яшлар геч болуп гелгенин гѐрюп Тика олар шо жыйындан гелегенин
англады. Энни олар булан оьзюн нечик тутма герегин англамай эди. Оланы
арасында Михайыл да барын билип бу айрокъда кысылды.

Тика Михайыл булан янаша ойнайгъан саялы, тренер тренировкаларда
буланы жутлап сала эди. Михайыл оьзюнден йыллагъа уллу экенге гѐре бу
огъар абурлу янаша. Михайыл да ону оьзюнден яш гѐрюп, масхаралар этип

ругъландырагъан эди. Тика Михайлыны яшлардан озюне лап ювукъ гёре эди.

Энни буса ишлер булай айлангъангъа ол озюн нечик тутагъанны билмей эди. Лап шо гъалда Михайыл да дюр эди. Гъали болгъанча бир-бирине сёйлеп, таклиф этип оюнгъа гъазирленеген уланлар, энни буса бир сёзсюз тренер айтгъанны этип, топну бир-бирине тебип тура эдилер. Сёйлеме чи нечик де, булар бир-бирини бетине де къарама болушлукъ этмей эдилер.

Миллет масъала себебли уланланы арасына сувукълукъ тюше турагъанда йимик эди. Амма шогъар не тренер, не озге ёлдашлары тергев бермедилер. Финал оюн ювукълаша геле эди.

* * *

Атикатлагъа уланны ягъындан къатынлар гелди. Сёйлеп бир-бирини юрегин ял этдилер. Хоншу къатынлар да гележегин билип, къумукъларда юрюлеген кюйде татлиликлер, гъаливалар этип гелген эдилер.

Атикат да юрегинде барын айтды. Гъажияв къыйын-тынчына табулгъан адам экенин, ким де къошулма рази болар йимик ую-ожагъы барын айтып, озюню разилигин билдирди. Озю де янгыз къатын болуп къызындан булай тез айрыларман деп турмайгъанын, къызы да охувун узатма сюегенин де эсгерди. Белги салма гелгенлер муну сёзюн тюз англап къабул этдилер, озлер де алгъасатмайгъанын англатдылар.

Атикат къызыны талчыгъывун да яшырмады.

– Бизинки уланны танымай чы дагъы, – деди.

Атикат озю чю къотанда болуп Гъажиявну уланын алда гёре бола эди. Атасыны янын тутуп ишлей деп эшитсе тюгюл, дагъы артыкъ не билсин.

– Алдын чы башгъа эди. Гъалиги заман уйленгенче уланны да, къызы да ёлукъдурагъан адат болуп бара дагъы, – деп де къошду.

– Ёлугъар, не болсун?! Тинамагъаммат чы сиздеги яшлар булан топ ойнама юрюй. Не болсун бир-бирине табушма, – деп, олар да ёлугъувгъа ёл ачдылар.

Шолай уланны яны къызыны яны булан ярашып, татывлукъда тозулдулар.

* * *

Бир-эки гюн арадан гетгендир, шо баягъы кююнде Найка Рамик булан школадан уюне къайтып геледилер. Булар да эс этмейген кюйде буланы артындан бирев ювукълашды. Инбашында спорт сумкасы булангъы улан, Найка булан соращды.

– Иш кин бугеб, Насибат. Эбел кин йигей? – деп сёйледи.

О Тинамагъаммат эди. Къарагъанда, уйдегилер улангъа ёл-ёрукъну англатгъан болажакъ, бу да тренировкагъа барагъан ёлунда къызгъа ёлукъма кюй тапгъан. Найка эсер-месер болду. Озюн гелешеген уланны къыз бир гёрме сама сюе эди, тек булай тезликде, орамда болур ёлугъувну гёзлемей эди.

– Яман тюгюл, – деп гъаран, не айтажагъын билмей къыз аста тавуш чыгъарды.

Муну лап да тамашаландыргъан зат улан тавча сёйлегени болду. Найка гичиден къумукъланы арасында болуп, къумукъгъа айланып битген деме райгъан кюйде эди. Уюнде де анасы булан сёйлейгенде ана тилинде къ-

умукъ, рус сѣзлер кѣп къоллап, аралашдырып сѣйлейген болгъан эдилер. Орамда буса муну тили къумукъчагъа айлангъан эди.

Сонг да улан гъар-бир янгы асгер къуллукъдан къайтгъанлар да сезилеген гюч-къуват мундан чачырап турагъанда йимик эди. Къызгъа ол уллу балтадан чыкыгъан, бироз дорана йимик де гѣрюндю. Къыз озюнден силкингенде йимик болгъанны гъис этип, улан масхарагъа йимик Рамикни эсгерип:

– Бу сени къурдашынга ошай? – деп къошду.

Бу сѣзлер Найканы лап жан ерине тийди. Рамикге булай иришхат сѣзлер айтып сѣйлегенде, ону якълап уйренген Найка чыдамай:

– Дюр. Нете?! – деп уйренчик болгъан кююнде зек жавап къайтарды ва шолай сѣз авзундан чыгып гетгенге тартынма да тартынды.

Булай сѣз къызны хатирин къалдырма болагъанны улан билмей эди. Рамик учун да олар кемлик сѣзлер чи тюгюл эди. Буса да болагъаны болду, къызны лап кепи бузулду.

Булагъа къарамай алда юрюп турагъан Рамик, Найканы хатиржан тавушун эшитип, бурулду да ва улангъа тергевлю къарап, гъали ону таныды. Ону бети ачылгъандай болуп, иржайды.

– Тика! – деп, ол тамаша болуп, сююнч гъислерин аян этди ва озюн таныммакъ учун:

– Я – Микайыла брат, – деп къошду.

Булай танышлыкъны гѣзлемеген Тика да иржайды, саламлашды. Рамикни инбашына тийип, озюню огъар исси янашывун билдирди. Уйдегилери де билдирген кюйде бу алагъан къыз булан охуйгъан улан, гертиден де, нарыста йимик ачыкъ юзлю, таза юрекли яш экенге тюшюндю. Булайлар бир де миллет айырмажакъ деп ойлашды.

Бу ёлугъувдан сююнген Рамикни юреги тѣшюнден атылып чыкъма турагъандай эди.

– Завтра! – деди хошлу кюйде Рамик.

– Да, завтра, – деп жавап берди Тика, озюню янгы танышы гючлю бөлельщик экенни англап.

– Мы выиграем! – деди Рамик.

– Озокъда. Шо саялы ойнайбыз, – деп, орусча сѣз берди Тика.

Озлени бурунчагъына етишгенде улан савбол этип, булар айрылдылар. Рамик Тика булагъа ёлукъгъаны тегин тюгюлюн англады. Атикат баживню болажакъ гиевю о болгъан экен.

Найканы гѣнгю бузулгъанны гѣрюп Рамик уланны макътай башлады.

– Тика – яхшы яш. Ону бары да сюе. Ол бир атив голлар гийдире, – деп Рамик тѣгюп йиберди.

– Таман сен де! Бары да битип сен къалгъансан гъали! – деп, Найка кѣп аз сѣйлесе де, заманда бир ачувангъанда бугъар сѣйлейген кюйде, тирев жавап берди.

Амалсыз Рамик де тамгъа барып урунуп токътагъандай, дагъы сес чыгъармай, пысып артындан юрюндю. Булар айрылып, Найка калиткасын ачып, абзарына гирип барагъанда, Рамик:

– Тика яхшы яш, – деп, бугъар тилевлю сѣзлерин бакъдырды.

Найка да чыдап болмай, муну къаныгъывлу сѣзлерине иржайып, абзарына гирип гетди.

* * *

Ахшам анасы ишден кьайтгъанда, кьызын гьнгюлсюз гьрдю. Бир-биринден яшырагъаны болмайгъан саялы, кьызыны сыры узакъ сакъланмады.

– Ана, о чу бир гьонкъа, – деп баласы йыламсыравлу болду.

«О» деп баласы кимге айтагъанны, анасы гьазирине анлады. Алейсе, улан кьызына ёлукъгъан. Нечик, не болгъан экен деп, Атикатны юреги зымыллады. Найка да нечик ва не болгъангъа оьзюню гьислерин де кьошуп, тькмей-чачмай барын да хабарлады.

Атикат гене де йимик кьызыны гьнгюн ала башлады. Гьажиявну агьлюсюню кьотандагъыланы арасында абуру барны, оьзюне олар ят тьгюлню, Тинамагъаммат да шолай намусгъа байлангъан улан деп айтагъанын эсгерди.

– Не этсин, кьызым, о да гьар гюн кьызлар булан ёлукъмайдыр чы. Не сьйлеме герекни ол да билмейдир. Башгъа сагъа яман зат айтмагъан чы, – деп Атикат баласыны юрегин солкъ этме урунгъан эди.

Буса да Найка енгилмейгенни билип, анасы алышынып:

– Нете гьали, эрге бармай турармысан экен? Сагъа гьере гиев кьайдан излейик, – деп, пушургъанып да йиберди.

Анасы булай сьйлеп Найканы юреги кьайтып бузулду. Йыламсырап йиберип, дивангъа янтайып, бетин бьетекеге де яшырып, ажиз тавуш булан:

– Рамикге барарман, – деп сесленди.

Анасы айтгъан сьзюне гьькюнюп, янында диванда олтуруп, яшыны башын сьйпап:

– Авлиям мени. Кьоркьма, Рамик де кьатынсыз кьалмас, огьар да оьзюне гьере табулар, – деп, кьайтара баласына арив сьйлеме башлады.

Эрге бармакъ, уй болмакъ гьар-бир кьызгъа да авур намус экенин Атикат биле эди. Бойлу-сойлу болса да, кьызы чы гьали де яш. Огьар бу иш айрокъда авур юк болгъанын анасы англай эди. Тек не этерсен, амал ёкъ, оьзюне ювукъ адамланы гери урма кюй ёкъ. Кьысмагъ буюргъангъа кьаршы турма бажарылмай.

Бу вакьти Тинамагъамматны да юреги рагъат тьгюл эди. Амма ону кьайгысы башгъа эди. О да алдына кьаршы ювукълаша гелеген финал оюн эди.

* * *

– Гьыгьыз, жегиз, – деп айлана эди председатель. Сельсовет:– столлар, шанжаллар салынгъанмы, кьойлар гелтирилгенми?– деп, гьалекликде айланасын кьуршагъанлардан ахтара эди.

Райондан, Магъачкъаладан айтылгъан адамлар гележекге гьере оланы тийишли кюйде кьонакъ этмекни председатель болажакъ агьвалатдан артыкъ гьере эди. Гертиден де, янгыз юрту учун болуп кьалмай, сав район учун да болажакъ оюн бир уллу агьвалат эди.

Секретарь кьатын да школадан гелтирилген парталар юртну клубунда столлар гьисапда тизилгенни, совхозну сиривюнден эки мазаллы ирк гелтирилип, союлуп турагъанны, тавукълар кьазанларда кьайналагъанны, оьзлеге тапшурулгъан юртлу кьатынлар салатлар, татлиликлер гьазирлеп де битгенни гьакимине билдирип, муну юрегин бироз солкъ этди.

Аш ягьындан парахат болуп председатель оьзге тапшурувлагъа гьчдю.

Бугъар топ оюнну намусуна егилгенлер къонакъланы къаршыламаа учителлер яшланы гъазирлегенни, стадионну эки де боюнда оюнга къарайгъанлар учун ерге къалын къазыкъчалар къагъылып, уьстюне сюрдюленген къалын такъталар да чюйленип скамейкалар этилгенни, ярыш майданда тийишли болагъан белгилер киреч тегюлюп сызакълар болдурулгъанны, янгыдан этилген футбол къапулагъа сеткалар тутулгъанны билдирдилер. Бары зат оюнга гъазир эди.

Гюн тюшден авуп, райондан, Анжиден, айлана юртлардан адамлар жыйыла башлады.

Уланыны эртенги айланышындан Гъажияв бугюн ону командасыны оюну барны англады. Топ оюнну озю онча ушатмаса да, уланы сюегенге къаршы чыкъмай эди. Тинамагъаммат эртен тез туруп, къотанны чачыв авлагъыны бою булан чабып гелип, жувунду, сакъалын юлюдю. Сонг уйренчик болгъан кюйде бираз янтайды. Тюшге ювукъ бола туруп асгерден гелтирген спорт сумкасына оюн гийимлерин, бутсаларын, футболкасын, аягъын якълайгъан алатларын сала башлады.

Аш да хабып уйден чыгъа турагъанда Гъажияв огъар:

– Гъали оланы юреги бизге башгъа болгъан дагъы. Сакъ бол, къулум, – деп, озюню гъалеклигин уланына билдирди.

Ювукъ арада ерли адамланы уллу жыйынындан сонг Тинамагъаммат да парахат тюгюл эди. Арт вакъти бирче топ ойнайгъан бир-бир ёлдашларыны озюне янашыву алышынгъан йимик эс эте эди. Озю булан ювукъ Михайлыны бираз башгъача гереген болгъаны муну айрокъда ойлашдыра эди. Гъаллар алышынгъан сонг, не этежек.

«Къайырмас, бу оюнну ойнайым, сонг къарарман», – деп ойлаша эди къотанлы улан.

Атасына буса:

– Башгъа болгъан зат ёкъ чу. Бош хабарлар, – деп жавапланып, Тинамагъаммат ёлгъа чыкъды.

Рамик учун да бугюн айрыча, шатлы гюн эди. Уланы стадионгъа алгъасайгъанны билеген Къыстаман бугъар, гъар даим де къыргъа, халкъ арагъа чыгъагъанда этеген къуллукъларын этип, арив гелек-шалбарын гийдирип, уьстюн тазалап, алдын-артын тюзлеп дегенлей:

– Вёре, балам, агъайынгны ягъында тур, – деп, ёлгъа сала эди. Оюнну вакътисинде Михайлыны муну яшына къарама чоласы болмайгъанын бу къатын гъали де билмей эди.

Рамик абзардан чыгъа туруп, бугъар Написат бажив расланып къалып:

– Рамик, ёлунг тюзелсин. Оюнга барагъангъа ошайсан. Эренлерибиз бары да шонда къазаватгъа йимик гетген. Шонда болгъан затны бизге де билдире тур хари, – деп бугъар тиледи.

Гертиден де, стадион булардан, бав арадан юрюсе, олай йыракъ да тюгюл эди, чакъырым чакъы ёлу да болмагъандыр.

– Яхшы, Написат бажив, оюн токътагъанда гелип англатарман, – деп сёз берип, Рамик муну юрегин ял этип, халкъ жыйылгъан майданчагъа тербенди.

Бав аралардан оьтеген тар ёлдан оьтюп, ягъагъа чыкъгъанда, огъар бираз тебенде ерлешген оюн майданы къолуну аясында йимик гёрюндю. Жыйылгъан халкъны, машинлени кёбюн гёрюп, Рамик оюн башланып, озю гечик-

генмендир деп кьоркьуп да гетди. Тек оюн башланмагъа гъали де заман бар эди. Жыйылгъанланы шат гюрюллевию озгелени талчыкъ ойларын басылта эди.

Гёкчекге бир де болмагъандай кёп халкъ жыйылды. О замангъа гёре кёп багъалы машинлер стадионну айланасында тизилдилер. Масхара ишми дагъы, алдын улкеге айтылгъан «Динамода» ойнагъан топчулар Кармаров, Решняк, Акъчура ва озгелери энни Гёкчекде ойнажакъ. Чагъы бираз уллу болса да, гьюнери, сынаву бар чы. Олар ойнайгъан «Геметизивчию» командасы сан да этмей кубок оюнланы финалына чыкьгъаны да тегин тюгюл.

Оюнгъа къарама жыйылгъан юртлулар да шо гъакъда сёйлей эди.

– Утуп чу оланы бизинкилер болмас, яйылып, шарайып болуп сама къалмагъай эдилер, – деп сёйлей эдилер.

Булай даражалагъа биринчи оьрленген юртлу команда болуп Гёкчекни «Чолпаныны» тренери ва оюнчулары башгъа ойда эди. Бу оюн озглер учун агъамиятлы агъвалат экенине тюшонюп, жанын-къанын аямай, ярышда уьстюнлюк алма юреклерине иман салгъан эди. Топ дёгерек, майдан тегиш дегенлей, къысматын озглени къолунда гёре эдилер.

Тёречини биринчи сызгырыву булан гъали болгъан чакъы бары да ойлар-къайгъылар унутулду. Яшыл майдан, жыйылгъан кёп халкъ, озю де елсиз арив чакъ, арив форма гийип чыкьгъан топчулар гъавада айрыча шатлыкъны гьислерин тувдура эди. Рамик де айланасындагъылары сеслерине, масхара-тогъушув сёзлерине уьйренип, оюнгъа чомулгъан эди.

Гёкчеклилер башданокъ, белсенип, алгъа гьитинме къарады. Амма сынавлу оюнчулары бар къонакъ командасы оланы чапгынларын салкъын сув себегендей гъазирине токътата эди. Кармар, Решняк ва озгелери техника якъдан булардан гьюнерли эди. Топну озглерде сакълап бажарып, олар оюнну тизгинлерин къысып къолгъа алып, агъымын сабурлукъда сакълама къаст эте эдилер.

Сонг аста-аста булан олар юртлу оюнчулары къамавгъа къыса башлады. Бирден-эки Кармаргъа топ етишдирилип, о гол гийирме къылдан-къыл къалды. Шонда къарайгъанланы арасында гъалеклик тюшонюп, зек тавушлар чалына башлады, къавгъа баргъан сайын гьючленеген болду.

– Я, булар нете, бары да артгъа тыгъылып, – деп ачувлана эди Рамикни ювугъундагъы, алдын озю де топ ойнагъан орта чакълы Камил дейген гиши, – Булар чы оюнну йырма тура.

Алгъасама, Камил агъай. Болур.Заман бар чы гъали де,– деп ёлдашлары муну бираз сабурлукъгъа тарта эди.Тренерни де сабуру бите бара эди.

– Не этесиз, барыгъыз да алгъа чабып, олагъа бире-бир туруп боламысыз, –деп ол пушургъана эди. – Михайыл, топну заманында бер, – деп, тренер Рамикни агъайына да ачувлу окъларын бакъдыра эди.

Микайылны паслары, гертилей де, алдын йимик Тикагъа етишмей эди. Узун бойлу Решняк гъар оьрден барагъан топну сан да этмей башы булан ёлун къыркъа эди. Шо барышда оюнну биринчи яртысы битди.

Оюн токътагъанда гёкчекли оюнчулагъа гъар-ким гъакъыл уьйретме къарай эди. Тренери де чыдап болмай:

– Я, кърдаш, кьоюгъуз яшланы кююнде ойнама. Олай гъакъыллы бусагъыз, озюгюз чыгъып ойнагъыз, – деп кьатты сёйлеп оланы тындырма борчлу болду.

– Михайыл, Тинамагъамматгъа топну берме гечигесен. Бир-биригизге неге ювукъ ойнамайсыз, сизге не болуп кьалгъан? – деп озюню талчыгъын билдирди.

Оюнну экинчи яртысы башланды. Шонда гёр, «Геметизивчулер» бирден гючлю ойнап йиберип, шоссагъатында бизинкилеге Кармар гол гийдирип кьоймасмы? Магъ, къара дагъы сен! Бир мюгълетге стадион манг болуп кьалды. Сонг халкъ арагъа кьувун тюшдю.

– Байрам битди яшлар.

– Динамовчулагъа биз къаршы туруп болабызмы дагъы?

– Башы булан тизив ойнайгъан, къанъявгъур, Кармарны буту да кьыйшыкъ болмагъан экен.

– Бу мунда ойнамай, «Динамодагъы» заманында ойнагъан буса олай.

Бу къайдагъы кьыйматлар Рамикни сююндюрмей эди. Не болса да агъайы, гъар заманда йимик, Тика булан бир кюй табаргъа умут эте эди.

Тек нечакъы талпынса да, заман да гете туруп устьюнлюкню йылтыны сама булагъа гёрюнмей эди. Къайтара, кьонакъ командасы бир де, эки де гол гийдирме аз кьалып, ярышны тизгинлери гёкчеклилени кьолуна тюшер йимик гёрюнмей эди.

Заман аз кьалгъан сайын стадион да оькюре эди. Бир якъдан тренерни яр салып кьычырагъаны да гючлене эди.

– Палан ону тут, Михайыл алда тур, Кармарны янгыз кьоймагъыз, – деп акъыра-кьычыра туруп, устьюнлюк кьолундан гете барагъангъа ол мюкюр болма суймей эди.

– Шу кьотандагъы уланны алгъа салмаса, бизинкилер кьытап кьалгъанмы? Не оюн гёрсетди шу, – деп, кьзапланып сёйлей эди къарайгъанлардан бири.

– Шо да, Михайыл да болмагъан буса, биз финалгъа чыгъамы эдик дагъы, – деп, огъар жавап къайтарды ёлдашы.

– Михайыл, сизге не болгъан, Тикагъа неге топ етишмей, – деп къарсалагъан сесин тренер де чыгъара.

Рамик де чыдап болмай:

– Давай, давай, – деп тербей туруп, олтургъан еринде чайкъала башлагъан эди.

Ягъындагъылардан бири ону ёлдашына гёрсетип, масхаралап:

– Къара даунгъа. Юреги чыкъма тура амалсызны, – деди.

– Онуки тюгюл, бизинки де еринде кьалса яхшы эди, – деп жавапланды оюнгъа жаны авруйгъан ёлдашы.

Рамик биле эди: агъайы кёбюсю: «Тика!» – деп кьычырып пас берсе, Тика гъеч гол гийдирмей кьоймас эди. Гъали буса о Тикагъа олай айтмай эди.

Оюн бите тура. Топ бизинкилеге тюшюп, о да онг янда алгъа тербенген Михайылгъа етишди. Сол яндан Тика шоссагъат тезден уйренилген кюйде алгъа чапды. Решняк ортада эди. Бу заман Рамик чыдамай:

– Ти - и - и - ка - а! – деп, гючю-гюню бар чакъы аваз этип кычырды. Ону алгышылы сеси къавгъагъа басылган юртну топ майданчасындан оьгюп, гъавалагъа саркъып, савлай Гёкчекге эшитилер йимик чалынды.

«Гъейлер, шугъар бир зат болуп кълмагъай эди, бизин оюндан айырмагъай эди», – деп, Рамикни кычыргъан авазына бурулган ягъындагъылар ойлады. Лап шо мюгълетде топ Тикагъа бакъдырылды. Топ гъаваларда саркъып, Решнякны уьстюнден оьгюп, гючю-гюню бар чакъы алгъа гъитинген Тиканы алдына ювукълаша геле эди. О топ бир арив, тувра ва енгил кюйде уча туруп, ону узатылган бутуна багъып тюшюп геле эди. Булай тизив пасны огъар къурдашы этеген эди. Булай топну Тика бир де къутгъармай . Бир арив, жымчыкъ йимик уча гелеген топ Тиканы бутуна къонду. Бир тиретде топ ерге, оьзюню алдына салынды, ярышчыланы къапусу къолуну аясында йимик бугъар герилип ачылгъандай болду. Иш этилген эди. Тюртсе бола. Шогъар шек къоймай Тика топну къапуну сеткасына ябушдурду да къойду.

– Ва - в - в! – деп, сав стадион бир тавуш болуп оькюрдю де къалды.

Бары да гёкчекли оюнчулар, оюнгъа къарайгъанлар сююнмекликни гючюнден гол гийдирген Тиканы ва огъар биринчи етишип къучакъланган Микайылны уьстюне ябурулуп, хола-тёбе болуп къалдылар.

– Тика! Тика! – деп оьз-оьзюне сёйленеген, гюндей болуп иржайып къалган Рамик сююнч гыслерини лап терен толкъунуна батды.

– Тика молодец! Красавчик Тика! – дейген тавушлар сёнмей эди.

Сююнч елегенлер орталыкъдан тайып битмей эдилер. Тёречи мунча халкъны майданчадан нечик къувалайгъанын билмей, амалсыз, гъассиленип тура .

– Ёлдашлар, оюн битмеген. Майданчадан чыгъыгъыз! – деп тербей эди ол.

Нечик де оюн янгыртылды, тек узакъ къалмай заманы битди. Оюн токъталды.

Гёкчеклилер хошлу болуп, орайдылар. Оюнну санаву тенгге тенг болса да, булар оьзленикилер оюнну утгъандай сююне эдилер.

Оюнчулар юреги ял болган тренерини ягъына жыйыла башлагъанда Рамик Микайылгъа ювукъ гелип:

– Агъайым, энни не болажакъ? – деп сорады.

Къавшалып, оюн гёлеги сыкъмасув болган агъайы:

– Уьчюнчю тайм болажакъ, – деди.

Олай экенин билип, сююнчюню гючюнден токътап туруп да болмайган Рамик, Написат баживню тилевюн кютме токъташып, чалт юртгъа багъып тербенди. Сонг чыдамай, чаба-ёрта бав аралардагъы тар ёлдан, елдей болуп оьгюп, оьзлени орамына чыкъды. Орамда адам гёрюнмей эди. Кёп ойлашмай тувра Найкаланы уьюне бакъды. Оланы абзарына гирип:

– Найка! Найка! – деп кычырды.

– Не акъырасан ярда къалган зат йимик. – деп, Найка алдына чыкъды.

– Тика гол гийдирди! Тика гол гийдирди! – деген сююнчюню толкъунундан чыгъа болмайган Рамик кыызгъа багъып юрюп, оьзю гелтирген шат янгылыгъын билдирди.

– Гы, олай буса не тейик, сююнүп оьлейикми?! – деп Найка, уланны уьстюне сувукь сув сепгендей эсер-месер этип кьойду.

Бети де кьызарып, терлеп, чаба гелген Рамик адап кьалды. Асиллиги, юрегини ачыкьлыгы бетине чыгып турагъан Рамик малайик сурадда йимик эди. Ону булай гьрген Найкадан башгъа кимни де сукьландырмай кьоймас эди. Яшдан берли кьурдашыны гьнгю бузулма турагъанны билип кьыз ону кьучакьлады.

– Мен ону сьоймеймен, Рамик, – дей эди кьыз йыламсырап. – О – башгъа...

– Ону бары да кьучакьлай, ондан бары да сююне, – деп кьайпанмай эди кьызны англамайгъан Рамик.

Найка оьзюн гиччи заманында тьогюл эсе кьучакьламагъанын, ону инбашларына яйылгъан алтын тьюсю чачлары бетин кьытыкьлайгъанын, йымышакь тьешю оьзюне кьаплангъанын улан гъали де гьис этмей эди.

– Сени де кимге кьояйым, – дейген Найканы сеси чыгып гетди.

– Оьзюме гьере магъа да табулур, – деп, Рамик анасыны сьзлери булан аста тавушланды.

Муну кьучакьлап токьтагъан кьызны гьзьяшлары Рамикни гьлегине сингди.

– Сен бир затны да англамайсан, Найка, – деп улан бираз кьатты сьйледи.

Сонг оьзюн англамайгъан кьызгъа чыдамы битгендей:

– Сен авлия болгъанмысан, Найка, – деди.

Кьыз бу сьзлерден алышынып, уландан айрылды да, кьолуну баш бармагъын ону тьешюне тиреп:

– Мен тьогюлмен, сенсен авлия, – деп, бугъар зек, тиревлю сьйлеп йиберди.

Булары бир-бирине «авлия» деп айтагъан сьзлери «аявлу» деген маънада чалына эди.

– Сенсен бир затны да англамайгъан, – деди гене де гьнгю бузулуп тарлыкьма турагъан кьыз.

Тезден берлиги кьурдашы йылап шишген гьзлери, инбашларына яйылгъан чачлары да булан гьз алдында токьтагъанын гьрюп, Рамик кьыз уллу болгъанын эследи. Адашды.

Алдын оьзюне Найка зек сьйлегенде пысып кьалагъан Рамик энни енгилмеди.

– Мен англамайманмы? Нени, Найка? – деп, бу да эсер-месер гьалгъа тьюшдю.

– Бир затны да англамайсан, Рамик, – деп, кьыз лап гьнгю бузулуп, диванда ташланып ятып, бьтекеге бетин де яшырып, йылап йиберди.

Оьзюне не этме герекни билмей улан, инбашлары да салланып, ойлу токьтагъан эди. Гъали болгъанча Найканы улан булай бир де гьрмеген эди. Гъар даимде муну уьйретеген, гьнгюн алагъан Найка эди. Бу буса ону гьнгюн нечик алма герекни билмей, айтма сьзлер тапмай кьалды.

Муну юреги сынгъандай болду. Астаракь уьйден чыкьды. Оьз-оьзлю-

гюнден муну аякълары майданчагъа алып юрюй эди. Амма муну буса алдын йимик оюнда онча аварасы неге буса да ёкъ эди.

Топ майдангъа тебен тюшеген ер де ёл тар болуп, жие тереклени япыракълары бетине тиегенин де бу эслемей эди. Аз заманны ичинде Рамик тамаша алышына бара эди.

Стадионда буса хошлангъан халкъны къавгъасы сёнмей эди. Оюн озлер учун алчы тургъангъа инангъан гёкчекли топчулар энни уьстюнлюгюн къолундан чыгъармажагъына лап тюшонюп, ругълу кюйде ярыш майдангъа чыгъа башлагъан эдилер.

Айланадагъы къавгъагъа амал билмей, тренери артда къалгъан Михайылгъа ахарынчы дарсын къуя эди.

– Англадынгмы, иним, – деп, ол къычырып сёйлей эди. – Рамик... миллет... Тика... – дейген тренерини сёзлери бугъар гесекленип, гъаран эшитиле эди.

Олсуз да мундагъы гьалгъа тюшонген Михайыл:

– Англадым, тренер. Англадым! – деп майдангъа юрюдю.

Уьчюнчю тайм башлана тура эди.

Аявлу охувчулар!
Журналгъа язылма унутуп къалмагъыз!
Редакция

Макъалалар

БАЯНЛЫКЪ СЁЗ

Гьюрметли охувчум, сыйлы «Тангчолпан» журналыбызны юз йыллыгына байлавлу болуп, ону бетлерине янгыдан къарагъанда, театр гъаракатгъа байлавлу болгъан алдын мен эс этмеген, тек терен маъналы гиччи макъалалагъа расландым. Шоларда 1917-нчи йылны декабрь айында Темирханшурада салынып, ойналгъан спектакльлени, онда ойнагъан бир нече артистлени ойнавун, шо замангъы театр яшавну англама болабыз. Темирболат Бийболатов журналны харжын кютмек мурат булан тизив атларын, фазтонун сатгъандан къайры, адабият ахшамлар оьтгерип, концертлер гёрсетип де, жыйылгъан акъчаны журналны пайдасына харжлай болгъан. Шо ахшамланы буфети де бола болгъан.

Адабият ахшамларда жыйылгъан акъчаны Темирболат къыйынлы гьалда яшавлукъ сюреген экинчи дагъыстан полкнуну атлыларына ва олай оьзге рагъмулулукъ ишлеге пайдаландыргъан.

Макъалада айтылагъан кюйде оьзю къуллукъ этеген экинчи дагъыстан полкнуну пайдасына бир адабият ахшамда онбеш минг манат акъча жыйылгъан. Йигирма манатгъа оьгюз алма болагъан заманда шо кёп уллу акъча болгъан.

Журналны ва кружокнуну ишин юрютеген ёлбашчысы, устазы гьысапда Темирболат яш артистлени оюнуну байлавлу гьюнерлеринден гъакъ юрекден сююнуп, къувана болгъан.

Гъар-бир ишинде йимик, бу гиччи макъалалада да Темирболатны тенгсиз саламатлыгъы, ол шоланы тюбюне дилетант деп оьзюню атын яшырып язгъанындан да сезиле.

А.Абдуллатипов

ТЕАТР ВА МУЗЫКА

(Дагъыстанда къумукъ тилде биринчи театр)

21- нчи декабрде Темирханшураны шагъар клубуну залында адабият жамият тарафындан къумукъ тилде театр (спекталь – А. А.) ойналгъанын оьтген номерде къысгъача эсгерген эдик. Энни бу ерде биз аз буса да ойнавчулар гъакъында сёйлемеге сюебиз. Ойналгъан асар китап (пьеса – А. А.) къазанлы Али (Гъалиаскар Камалны – А. А.) «Бизин шагъар сырлары» деген беш перделик комедиясыны уьч пердеси ойналды. Биринчи перде де (афишагъа гёре) секретарны ролюн ойнагъан Алхасов жинаблары (ортакъчылары) хайрыяны – фанатик членлери булан сёйлей туруп, къарсалавукъ

болуп къалгъан, иш сюеген ярлы бир миллетчини къылыгъына гирип ойнады. Тек озюню келпетин бираз муслиман келпетге гелишли этген буса, гёзге багъыйлы гёрюнсе ярай эди.

Гелечини ролюн ойнагъан гиши озюню ролюна яхшы тюшонмегени саялы (биринчи перде) бакюлю байгъа айтмагъа тийишли сёзлени секретаргъа багъып айтып, оюнну барышын бираз алашындырды. Экинчи пердеде, ресторанда башлап чыкъгъан Батырны оюнун ойнагъан гиши озюню монологун Къуран охуйгъан адам ймик, бир де тыныш алмай, бир ёрукъда сёйлемеклиги озюню ролюн Тамаев гёнгюнден яманокъ яхшы билегенлигин гёрсетди.

Элдарханны ролюн ойнагъан Маккашариповну гъакъындан кёп чархына таянгъан бир башы бузукъну кебине гирип багъыйлы айланды. Халкъ-публика Макашариповну да таза артист гюнери барлыкъгъа инанды.

Чопалавну ролюн ойнагъан Ханкуринский де яхшы ойнады. Кюлкюлю рольларда гюнери барлыкъын гёрсетди. Бакюлю бий интеллигент де кёп багъыйлы ойнады. Тек официантгъа «человек» деп къычырмакълыгъы олай айтардай интеллигент тюгюл экенин белгили этди. Къаравулчу озюню ролюна герти кюйде гирмеги саялы бары да халкъны кюлетди. Кёп шайлы ойнады, гележекде Дагъыстан сагънасыны бажарывлу бир адамы болажакълыгъын гёрсетди.

Адабият гечесинде учюнчю пердеде Амирарслан Алискеров охугъан шиъру гелишли чыкъды. Генг сакъалны ролюн ойнагъан гиши къатынына шекли, гюнчю бир фанатик болуп гёрюндю. Халкъдан бир-бир бёлюп сёйлейгенлигин, гишини сёзюн бёлюп, ерсиз ерде гёлемсиз сёйлегенлиги саялы ролюн бажарып болмады. Къарт гиши болуп чыкъгъан эфенди туташ мадани ишлеге жаны, къаны душман, къарсалавукъ фанатикни кебине гирип ойнады. Башгъалары да яхшы ойнадылар. Эришивсюз, режиссергъа юкленген айып да ончакъы енгил тюгюл эди. Нечик де оюн бек яхшы чыкъды.

Бизин яшланы бу гъаракаты дос-душманны гёзюне гележегибизни ярыкъ экенин гёрсетди. Яшасын дагъыстан яшлары!!!

Дилетант (Т. Бийболатов – А. А)

Баянлыкълар:

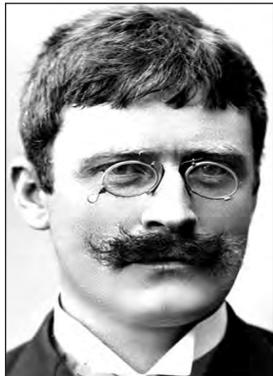
¹ **Галиаскар Камал (1879-1933)** – татарланы уллу ярыкъландырывчусу, драматургу, публицисти.

² **Алхасов Гъажи** – авар къатыш къумукъ. Темирболат яратгъан «Дагъыстан бусурманланы театр ва адабият жамиятны» ортакъчысы, шону председателини (Темирболатны) заместители, о замангъы яш интеллигент.

³ **Тамаев Абдулла** – о замангъы яш интеллигент. Совет заманда Ленинград университетни гюнтувуш тиллени уйренеген факультетин тамамлап, лап белгили тарихчи алим болду. Арап, фарс, тюрк тиллени яхшы биле болгъан.

⁴ **Маккашарипов Наби** – шо замангъы яш интеллигент, къазанышлы.

⁵ **Ханкуринский** – лак болма ярай.

Кнут ГАМСУН

НЕ ЗАТДЫР СЮЙМЕКЛИК?

Не затдыр суймеклик? Суймеклик – гюл-чечеклени ичинде ойнайгъан язны сабур ели. Тюгюл, къанны ичиндеги къызыл шавла. Суймеклик – ялынлы от, хомуз, къартлыгъында да биширеген от,ялын. О – шатман чечек, япыракъларын гече болгъанда генг этип яягъан, о – гюл, уьфюргенде, тийгенде ябулуп къалагъан.

Шолай зат суймеклик. Суймеклик болур инсанны пуч этип, гётерип бир ону оьрге чыгъарып ва сонг башындан таймайгъан хорлукъ гелтирип. Бугюн о магъа багъа, тангала сагъа, гелеген гече огъар. Шолай тюрлене о.

Амма оьзю суймеклик тербенмейген тав йимик бек. Инсан оьлгенчеге сёнмей янып, ону отуну ялыны юрекде бола, суймекликге оьлюм ёкъ. Олай буса не затдыр суймеклик? О яйны ичинде кёклердеги ярыкъ юлдузлагъа хармангъан. Эгер суймеклик гюллю-чечекли, агирли буса,неге о гъашыкъланы чет сокъмакълардан юрюте. Къартлагъа янгыз уьйде дерт гелтире. Вай, сени суймеклик, инсанны юрегин яшнаатагъан бавгъа ошатып къоя, ичинде гюл-чечеклери булан бирче. Инсансыз отларда оьсеген о суймеклик тюгюлмю супуланы, (монахланы – А. А.) къадилени (кешишлени – А. А.) ёлун ят гишилени абзарларындан юрютеген. Оланы, гече юхлайгъанда терезесинден яшыртгъын къаратагъан, о супу тиштайпаланы да (монашкаланы – А. А.), падишагъ къатынланы эсин алагъан. О падишагъны башын да ерге етишгенче иелтип, чачларына ёлну чангын сибирте. Оьзюне эрши сёзлер сёйлете ва кюлете, ону оьзюнден ихтиярсыз йылата. Шолай зат суймеклик.

Тюгюл! Тюгюл! О башгъа зат. Огъар ошайгъан бир зат да ёкъ дюньяда. Суймеклик тюшген дюньяда язны гюнюнде яш уланны эки гёзю къарап къалгъан, айырып болмагъан, эки ярыкъ къаршы болду деп эсине гелген. Гюнде, юлдуз да ярыкъларын бир-бирине йиберген.

Суймеклик – о Тенгири айтгъан аввалгъы, ойлагъан аввалгъы гъакъыл. Тенгири «болсун дюнья» деп айтгъанда тувгъан суймеклик. Тенгири яратгъан затлар бары да ажив болгъан ва о бирисин алмашдырмагъа суймеген. Суймеклик болуп къалагъан дюньяны баш булагъы ва есси. Тек суймекликни бары ёллары гюл-чечеклерден ва къандан толгъан.

*Гёчюрген А. Къазибеков
Онгаргъан А.Абдуллатипов
«Танг-Чолпан» №12,1918 й.*

Т аржумалар

Исхак МАШБАШ,
адыгей шаири

ТУЛ КЪАТЫНЛАР

Дюнъяда нече тул къатын бар,
Олар кѐп, кѐп олар нече де...
Олагъа етишмей йылы сѣз,
Етишмей юлдузлу гечелер...

Дѣрт тамда къалса да яп-янгыз,
Гѣрсетмес гъеч кимге талчыгъын...
Юхусуз оьтсе де гечеси,
Гѣзюнде гѣрюнмес танг чыгъы...

Тюедей егилип, енгилмей,
Сюйрей ол арбасын йылланы...
Гъеч бирев сезгенми улувун
Тул къатын тырнайгъан къылланы?

Эри бар, эрине бир азиз
Къатынланы гюллеп, сукъланып,
Не гъал гете ондан, ким биле,
Тул къатын яшай бек ягъланып.

Шыплыкдан къоркъунуп къычыра
Янгызлыкъ яндыргъан юреги...
Тенгирим, сен оьзюнг къабул эт
Бары тул къатынны тилегин!

ОБКТЕМ

Огъ, бир гетив гетдинг, ярып орамны,
Бирден янып, сёнюп къалгъан ярыкъдай...
«Мен обктеммен... Мен обктеммен... Обктеммен...» –
Табанларынг тавуш эте йыракъдан...
Мен чабып да етер эдим артынгдан,
Табанларынг басгъан бусанг тартына...
Гетме де бир гетдинг, сингип тунлукъгъа,
Бурлугъуп бир къарамайлы артынга.
Огъ, сени мен суйме де бир сюе эдим,
Бир сен эдинг гёрюнеген гёзюме.
Ёкъ, сен тюгюл эдинг гетген– танг эди,
Танг ярыгъы йимик эдинг обзюнг де.
Ёкъ, сен тюгюл эдинг гетген шо гече,
Ярыкъ янгур эди оьтген шо гече.
Инанып да битмей эдим, тюзю мен ,
Тек не этерсен бары ёллар уьзюлген...
Гетежегинг билген бусам даимге,
Айланма да гъазир эдим мен елге,
Сыйпар эдим чачларынгны ел болуп,
Гъатта обзюм таш баругъа айланып,
Ёлунг къыркъып, къоймас эдим гетмеге,
Билген бусам гетежегинг даимге...
Бары да зат битди... Ёкъ, ёкъ, битмеген:
Гьона, озен агъа ... Тюгюл, о сенсен,
Сени кюлкюнг агъа ошاپ озенге,
Сени гюллеп тереклер де, гюллер де,
Чайкъальшып, ошاپ къала обзюнге.
Сени аякъ тавушунга тёгюлюп
Къалгъан йимик юлдузлар да кёкдеги...
Ява янгур... йырлай сув да кёлдеги,
Бары да зат йырлай сагъа ердеги.

Мен сюемен бийик табан тавушунг
Даим обктем чалынгъанны шат кюйде.

Суфиянат МАМАЕВАНЫ
таржумасы

Гюлбика ОМАРОВА,
табасаран шаири

ТЕЛЕЗЕНГ

Гиччинеv назик кьутукъ –
Сав дюнъягъа терезе.
Дюнъяны гьар еринден
Геле гьайран телезенг.

Телефон зенг, телезенг,
Теллерсиз де етесен.
Кюйсюз бусам етишип,
Мени кюйлю этесен.

Аяма кьонуп кьушдай,
Бюлбюл болуп чарнайсан.
Сигьрулу макъамынгны
Себе туруп талмайсан.

Дюнъям тола сесингден,
Телефон зенг, телезенг,
«Алло!»- деп анам болуп,
Атам болуп гелесен.

«Алло!», «Алло!» деп тербей,
Телефондан телезенг.
Ажайым, амалым да,
Кьурдашым да эте зенг.

Дюнъяда дагъы сююнч
Кьалмагъан йимик бизге,
Телефондан телезенг
Етише гьарибизге.

Аядан аялагъа,
Юрекден юреклеге,
Сигьрулу кьепюр болуп
Байлайсан ареклени.

Телефон зенг, телезенг,
Мени ярыкъ терезем.
Сыйлы кьонакъны йимик,
Излей жаным телезенг.

Аясында аявлу
Жанын тутгъандай аяп,
Аявлу жанланы да
Гьалын билебиз сорап.

Дюнъяланы байлайгъан
Мени гьайран терезем,
Сьнмесин сени сесинг,
Телефон зенг, телезенг!

*Супиянат МАМАЕВАНЫ
таржумасы*

Билим берив

ОХУВЧУЛАНЫ ТАРБИЯЛАВДА АДАБИЯТ ДАРСЛАНЫ АГЪАМИЯТЫ

Чебер адабият яшавну гюзгюсю деп негъакъ айтылмагъан. Охулагъан бир предмет гъисапда адабиятны озъ хасиятлары бар ва мактапда юрюлеген предметлени арасында ол агъамиятлы ерни тутта. Адабият яшавну уйретеген кюй озъге илмуларда йимик тюзюл: ол яшавну келпетлер булан бере, ону таъсир этив гючю уллу, ол охувчуланы ругъландыра, яратывчулукъ ойларын чалт оьсдюре.

Адабият дарсларда охувчуларда ана тиллине ва адабиятына бакъгъан сюювню тувдура. Эдепли, намуслу, къылыкълы, озъ Ватаны учун къанын да, жанын да аямайгъан яшёрюмлени тарбияламакъ муаллимге борч зат. Шо борчланы кютювде адабият дарслар айрокъда онгайлы бола.

Адабият – охувчуланы англавун генглешидиреген уллу къурал. Чебер адабият оланы сай англавларыны есирлигинден къутгъара, олагъа янгы маълуматланы бере ва оланы башигъа-башигъа девюрлерде яшагъан халкъланы тюрлю къатлавларыны, яшавларыны теренине гийире.

Жамиятны, адамланы гъакъындагъы англавланы генглешидире туруп, адабият охувчуну сынавларын низамлашдыра, беклешидире ва теренлешидире, шону булан бирче, ону тергевюн иттилешидире ва адамны тыш гъалына къарап, ону герти табиятын англама уйрете.

Чебер асарланы охумакъ охувчулагъа авторну яхшы ойларын уйренмеге, ону чебер кюйде айтылгъан тюрлю гъислерин англамагъа кёмек эте ва оланы оюн тюрлю чебер келпетлер булан бай эте. Илму макъалаланы ва китапланы охумакъ булан яшлар инсанни яшавундагъы ва табиятны оьсювюндеги тюрлю гъаллар булан таныш бола ва инсанланы яшавун яхшылашдырмакъ учун табиятны алышдырмагъа тарыкълы болагъан билимлер булан савутлана. Яшавну англамакъ учун адабиятны гереклиги ишни бир яны буса, ону тарбиягъа терен таъсир этегенлиги – бирдагъы яны.

Охувчуланы билими бары да дарсларда генглеше. Адабият дарсларда охувчуланы билим алыву не булан айрыла?

Асил къылыкъллагъа, назик сезивлеге берилеген багъалар да къошулуп, чебер сёзге хас болагъан гючлю таъсир булан яшавну англатагъан адабият жамият тарбияны къуралы - тарбиялав бола.

Охув предмет гъисапда адабиятны озъ хасиятлары ва ону охутувну борчлары, муаллим булан охувчуланы аралыкъларын ва охув, тарбиялав ишлени нечик къурма гереклигин белгилей.

Адабиятны муаллими охувчулардан, биринчилей, адабият текстни тындырыкълы билмекни талап этме герек. Шо муратгъа етмек учун муаллим шулай иши къайдаланы къоллай: англамакъ ва аян охумакъ, текстни чечмек, авуздан айтмакъ, гёнжюнден уйренмек. Муаллимни «жанлы сёзюне» айрокъда герекли ерни берме тюше. Муаллим язывчуну яратывчулугъуну гъакъында тийишли маълуматлар бере, сонг охувчулар белгиле адабият ишлени, масъалаланы чечмек учун шо гъаллардан пайдалана ва ишни барышында индуктивный метод булан янаша дедуктивный метод да къоллана.

Муаллимни сёзю маъналы, инандырывлу ва ачыкъ болма герек. Оьзге муаллимлер йимик адабиятдан дарс береген муаллим де оьзюню охувчуларын ахтара, оланы оьсювюн тергей.

Охувчулар нени охуй, оланы не иштагъландыра, оланы адабиятдагъы талаплары нечикдир; муаллим къоллайгъан охутув, тарбиялав къайдалар охувчулагъа нечик таъсир эте, тили оланы нечикдир, сёз байлыгъы, ойларыны ачыкълыгъы нечикдир ва ш.б. Муаллимге шо муратлагъа етишимеге класда юрюлеген ишлер таманлыкъл этмей. Охувчулар класдан тышда не булан иштагъланогъанны билмеге тарыкъ.

Оланы болган чаккы жамият ишлеге кѳуришмаккы, язывчулар булан ѳлугѳулар ѳтгермек, спектаклер салмаккы, ана тиллени ахшамларын ѳтгермек муаллимлеге охувчуларын мекенли уѳренмеге, адабиятны билим берив, тарбиялав ишин тѳз кѳурмагга кѳмек эте. Бизин гъалиги мактапларда адабият дарсларда чечилеген асарлар маъна, тема яндан алганда эпсиз бай. Дагъыстан халкъларыны халкѳ авуз яратывчулугѳундан йырлар, ѳммакълар, сарынлар; инкѳылапдан алдагъы шаирлерден, язывчулардан Йырчы Къзакъны, М.А.Османовну, М.Алибековну, Н.Батырмурзаевни, Кочюр Саидни, Омарла Батырайны ва башгъларыны асарлары; совет девюрню адабиятындан А.П.Салаватовну, А.Магъамматовну, Къ.Алини, Аткъланы, Гъ.Анварны, А.-В.Сулеймановну, И Керимовну, М.С.Ягъяевни, А.Кѳурбановну, Шарип Альбериевни.

Уллу Ватан давну алдында яда давну йылларында тувун, ону кълыйынлыгѳын гъис этген язывчуланы асарлары янгы наслуну тарбиялавда айрокѳда агъамиятлы. Асарны тарбиялав гючю охувчугѳа тувра ва гючлю таъсир этегенликдир. Шолай таъсир этегенлик асарны охувчугѳа ювукълугѳундан ва ону сынавларына ва неден иштагъланагъланына кълыйышып гелмеклигинден бола. Шо саялы да охулагъан адабият материалны багълалайганда бизин яшѳрюмлени талапларын кютеген, оланы кѳувандыраган, юреклерин талпындыраган, олар гъалиги яшав шартларыны ичинде не этме тарыкълны, нечик яшама герекни уѳретеген асарлагѳа биринчи ерни берме герек. Бизин совет адабиятны тарбиялав гючю бек гючлю. Ону хъллы асарлары охувчуланы халкѳын, халкълны культурасын ва ана табиятын сюймеге чакълыра.

Совет адамны гюнерлигин, игитлигин, эркеклигин суратлайган, Ватанны якълавну, душмангѳа ѳчлюкню тувдураган асарлары булан бирге милли игитлер, табиятны гѳрюнюшлери, халкѳ йырлары, сарынлары – булар бары да охувчуларда ѳз Ватанын ва халкѳын сюеген гъислени тарбиялай.

Гъалиги язывчуланы асарларын охугѳанда бизин гѳз алдыбызда эркин, насипли халкълны яшаву суратлана. Амма халкълны яшаву гъар заманда да гъали йимик болмаган, инкѳылапдан алда загъматчы халкѳ чекген азаплар, ону зулмугѳа ва зулмучулагѳа ѳжжетлиги, эркинлик игит ябушуву халкѳ авуз яратывчулугѳуну асарларында ва айры – айры шаирлени йырларында гюзгюде йимик ачык гѳрюне. Шо девюрде бары да зат байлыкѳгѳа байлавлу экенни; мал болмаса бажарывлукѳдан, намусдан пайда ѳкѳну, байлыкѳ онгуну терс, терсни онг этегенликни; зулмучу дюнъяда яшав байланы-бийлени пайдасына кѳурулгъланны; ярлы адам тюзлюкню тапмайгъланны охувчугѳа ѳз девюрюню перде пердесин ачып Йырчы Къзакъ бек уста кюйде гѳрсетме бажарган. Ону шѳруларын охугѳанда охувчу кѳумукъланы о замангѳы яшавун, клас аралыкъланы ва зулмучу дюнъяны терс ишлерин гѳре, юрегинде зулмучулагѳа ѳжжетлик тува.

Шолай гъар язывчу да ѳзю яцаган девюрню, яшавда ѳзю гѳргенни, ѳзю гъис этгенни суратлай. Дагъыстан шаирлени асарларында Уллу Ватан давну темасы аслу ерни тутта. Уллу патриотлук гъислер ругъландыраган, ѳр даражадагѳы чеберлик алампатлар хас болган асарлар кѳп яратылган. Давда ортакълчылык этмесе де, давда болган йимик Анвар Гъажиев ѳзюню яш замангѳы ѳлдашы Ханпаша Нурадильовну кѳоччак ишлерин ѳзю гѳргенде йимик суратлай.

Зарипат Атаева «Шо ѳл булан» деген асарында Уллу Ватан давда болган агъвалатланы асарны игитлерини келпетлеринден таба гѳрсетип бажара.

Дав йыллагѳа ѳзюню яшлыгѳы къларшы гелген Магъаммат Атабаевни яратывчулугѳунда Уллу Ватан давну темасы гѳрмекли ерни тутта. Ону янгыз «Урланган ажжал» деген поэмасын алып кълйса да таманлыкѳ эте.

Шолай асарлар охувчуну юрегинде инг де таза, инг де асил гъислени тувдура. Шону учун, асарны игитлерини юрюшлерине багѳа берив ва муаллимни кълылыкълны гъакъландагѳы шогъар байлавлу лакълыры, охувну барышында тувулунаган охувчуланы ;жанлы соравларындан ва адабият масъалаларындан чыкѳма герек.

Хасавюртдагѳы З.Батырмурзаевни атындагѳы педколледжни кѳумук тилден муаллими Абукова М.Ш.

Маданият

Къагъир АТАГЪАЖИЕВ:

«Гъар келпетим–юрегимни гесеги»

Дагъыстанны ат къазангъан артисти Къагъир Атагъажиев Къумукъ театры сагънасында озю яратгъан келпетлер булан гърмекли ерни тутта.

УЛЛУ ЁЛНУ БАШЫНДА

1979-нчу йыл. Жагъил актёр Къагъир Атагъажиев Къумукъ театрга ишге тюше. О заман бизин белгили режиссёрбуз Зубайыл Хиясов А.Загаловну пьесасына гёре «Гечив болмас» деген спектакльни салып тура. Яш актёргъа инамлыкъ билдирип, ол баш ролланы бириси Юнусну ролюн тапшура. Къагъир бу игитни яшавда болгъан кюйде герти келпетин яратма бажара.

Яш актёрлар кеп къуршалгъан бу спектакль республика конкурсада да ортакчылыкъ эте. Конкурсада жагъил актёр Къагъир ойнагъан роль, яратгъан келпет алдынлы ерни ала. Къ.Атагъажиев республиканы маданият министрлигини, комсомолну обкомуну дипломлары булан савгъатлана. Огъар дагъы да Москваны театрларына бармакъ учун гъавайын путёвка бериле.

Жагъил актёрну улкебизни тахшагъары Москваны театрларына баргъаны, олар ойнайгъан спектаклге къарагъаны сав яшавунда эсинде къала. Б.Щукинни агындагъы театр училищеде къумукъ секцияны студентлери булан ёлугъуву огъар бек таъсир эте. Студентлени тилевюне гёре о заман Москвада болгъан СССР-ни халкъ артисткасы Барият Муратова да, Къагъир де Чингиз Айтматовну повестине гёре салынгъан «Ана топуракъ» деген спектакльден бир гесегин ойнайлар. Студентлени сююнчю, харс урувлары, шат юзлери, биринден-бири алып береген соравлары... Булай мюгълетлени унутуп боламысан дагъы?!

«Молла Насрутдин». Бу спектакльде Хасайны ролюн ойнап да Къагъир къаравчулар учун озюню пагъмусуну янгы янларын ача. Рольну уьстюнде ишлейгенде де, премьерара болгъанча да Къагъир ойда.

«Менден пагъмулу ва сынавлу Магъамматамин Акъмурзаев, Юсуп Муратбеков ва озгелер бу рольну ойнагъан. Мени къаравчулар нечик къабул этер экен?» – деген ойлар огъар яллыкъ бермей тургъан. Амма къаравчулар ону кеп сююп, разилик, харс урувлар булан къабул этген. Сагънада озюню пагъмулу оюну, къурч тавушу, жагъ айланышы булан Къагъир къаравчуланы сюювюн къазанма бажаргъан.

Къумукъ сагънада Дагъыстанны халкъ шаири Абдулвагъап Сулеймановну «Тангчолпан» деген пьесасына гёре къумукъланы къагъруман уланы Зайналабит Батырмурзаевны гъакъындагъы спектакль салына. Режиссёр З. Хиясов кеп ойлашып турмайлы, баш рольну, Зайналабитни ролюн игитибизни чагъындагъы 22 йыллыкъ Къагъирге тапшура.

Янгыдан ойлар, пикрулар... Халкъыбызгъа белгили олай адамны келпетин нечик буса да яратма ярамай чы. Къаравчу инанагъан кюйде, игит уланыбыз гертилей де шолай къоркъув билмейген, ярлы халкъгъа эркинлик болдурмакъ учун жанын да аямайгъан адам болгъанны гёрсетме герек.

– Магъа Зайналабитни келпетин яратма бек къыйын болду, – деп эсге ала Къагъир Атагъажиев. – Жаваплыкъ да бар. Ондан къайры да, ону гъакъында мен билеген маълумат да азлыкъ эте эди. Архивге барып ону гъакъындагъы документлени

табып, ахтардым, ону гыакъында не язылган буса да тапдым, охудум. Пьесаны автору булан бир нече де ёлугъуп ону гыакъында хабарладыкъ. Гьасили, къумукъ сагънада яратган бары да келпетлеримден магъа Зайналабитни келпети артыкъ аявлу ва сююмлю. Огъар мен юрегимни бир гесегин бергенмен. Булай алганда, гъар яратган келпетим де – мени юрегимни бир гесеги. Юрегингни берип ишлемесенг, келпет де яратылмай, огъар къаравчу да инанмай.

Зайналабитни ролюн ол яшавда болгъаны йимик гыакъыллы, жагъ, тартынывсуз, бойгъа-сойгъа исбайы келпетин яратма бола. Ону ойнаган сонг Къагъирге пагъмулу атёр гысапда инамлыкъ бирден-бир арта. Огъар янгы-янгы роллар бериле, янгы келпетлер яратыла. Халкъны арасында ону абуру гюнден-гюнен дегенлей арта...

САГЪНАСЫЗ ЙЫЛЛАР

Оьтген асруну 90-нчы йыллары яшавлукъ учун да, яшавдагы гъар тюрлю тармакълар учун да къыйынлы йыллар болду. Шо четимликлер Къумукъ театрыбызгъа да гелип тийди. Гыакимлик къурумланы янындан да театрлагъа тергев етишмей, харж аз, спектаклдер салынмай. Кёп пагъмулу артистлерибиз ишден тайды. Яшавлукъ этме герек, агълюню сакълама герек...

Къагъирге де сагънаны къойма тюше. Башлап ол Магъачкъалада бир клубну директору болуп ишлей. Яшланы театр студиясын ачып, огъар ёлбашчылыкъ эте. Сонг да, билим алма къарыша. Мелиорация техникумну, ДГУ-ну филология факультетин битдире. Судебный пристав болуп ишлеме башлагъанда буса, финанс техникумгъа тюшюп, ону охуп битдирип, диплом ала. Сагъа ишинге гёре юрист касбу герек дегенде, бизнесни ва правону институтуна тюшюп, юристлер гъазирлейген факультетин охуп битдире. Къолунда беш диплом да булан Къагъир судебный пристав болуп ишлей. Уьч йыл буса Хумторкъали районда шо къуллукъну ёлбашчысы болуп ишлей. Сонг Магъачкъалада шо къуллукъну управлениесини бёлюгюне ёлбашчылыкъ эте. 2006-нчы йыл огъар юстицияны 2 класлы ойчусу деген ат ва подполковник чин бериле.

Артдагы уьч йылны боюнда Къагъирге къардаш адамларыны тилевюне гёре ата юрту Оьр Къазанышдагы зайыпланы сакълайган идараны директору болуп ишлеме тюше. Бу къуллукъ огъар бек къыйын тие. Гъар гюнен зайып адамлары гёрмек тынч болмай. Тек олагъа оьзюнден болагъан не кёмек болса да, Къагъир гъазиринде этип юрюген. Жагъил вакътисинде театрдагы оюну булан оьзюнен танытмакъ, халкъын сюйдюрмек Къагъирге яшавда пайдалы болуп чыкъган. Къайсы къуллукъда ишлейгенде де, не мурат булан барса да, гыакимлер ону актёр гысапда танып къуллугъун битдирген.

Оьтген асруну 90-нчы йыллары. Къагъир агълюсю булан квартирден квартирге чыгып, инжинип юрюй. Оьзюню квартири ёкъ. Шо хабар о заман ДР-ни Пачалыкъ Советини ва Гъукуматыны Администрациясыны ёлбашчысы Арсен Атаевич Атаевге етише. Ол Къагъирни оьзюню ягъына чакъыра ва: «Зайналабит Батырмурзаевге гъали де квартир бермей ярайган затмы?» – деген сорав булан ону къаршылай ва къуллугъун кюте. Олай нечесе гезиклер Къагъирге оьзюню пагъмусу булан алган, халкъыны сюювю яшавда кёмек этген. «Баракалла мени асил къумукъ халкъыма!», – деген калималаны Къагъир кёп айта.

КЪАЙТЫВ

«Яшда гёрген яшынмас» деген ата-бабаларыбызны айтыву яшавда нече де тюз болуп чыгъа. Школа чагъындан башлап, Къагъир театрда гъасирет. Юртда гелген бир театры да ол къарамай къутгъармаган. Сагънаны лап ювугъунда ер табып, тикленип артистлени оюнуна къарап, нече керенлер гъайран болган, сююнген.

Артистлени кёплерини атларын, фамилияларын ол гиччиден тутуп биле. Барият Муратова, Тажутдин Гъажиев, Магъамматамин Акъмурзаев, Абдуллабек Гъамзатов, Карамутдин Хамавов, Нажмутдин Макъсупов, Саняит Муратова... Олагъа бакъгъан сюов яш юреке ташгъынны йимик ташып геле. Ким болур эди артист, ким ойнар эди сагънада деген умутлар яш юреке рагъатлыкъ бермей.

Умутлар яшавгъа да чыгъа. Сагънада чы озокъда, эсгерилген сюомлю артистле-рибиз булан бирче ойнама да Къагъирге яшав ёл бере. Гъали энни сагънаны кьой-гъанлы арадан 20 йыл оьтсе де, яшда гёрген унутулмай, Къагъирни кьайтара са-гънагъа тарта. Къумукъ театры чебер ёлбашчысы Айгум Айгумов ону театргъа чакъыра. Къагъир театры директоруну заместители болуп иш башлай. Янгы салы-нагъан спектаклдерде ойнай.

2015-нчи йыл «Аргументы недели – Северный Кавказ» деген газет ва «Опора» деген басмахана ую «Опора Отечества» деген Уллу Халкъ Энциклопедия деген проектни яшавгъа чыгъара. Шонда уьлгюлю ва тамаша къысматы булангъы адамла-ны суратлары ва яшав ёллары ерлешдириле ва олагъа диплом да булан белги берил-ген. Къагъир Магъамматович Атагъажиев – Дагъыстандан шо дипломну ва белгини алгъанланы биринчиси.

Пагъмулу адам не яндан да пагъмулу бола. Къагъир ким де сукъланардай агълю де кьургъан. Яшав ёлдашы Хадижат Редукторный посёлокдагъы больницада старший медсестра болуп ишлей. Уланы Дагъир МЧС-де кьуллукъ эте. Къызлары Айида – далапчы, Сайида – бухгалтер. Олар яшавда гъариси оьз ерин тапгъан ва татывлукъда яшайгъан агълюлер де кьургъан.

Къагъир Атагъажиевге бугюнлерде «Ёлдаш» газетни редакциясында бирдагъы бир диплом тапшурулду. «Дагъыстанны театр инчесаниятын оьсдюрювде этген уллу кьошуму ва олай да Къумукъ театрда «Айгъази», «Тангчолпан», «Молла На-срутдин» йимик спектаклдерде халкъыбызны кьагърумманларыны чебер келпет-лерин уста кюйде яратгъаны учун огъар Йырчы Къазакъны медалы ва диплому тапшурулду. Алтмыш йыллыкъ юбилейи де булан кьутлай туруп, пагъмулу артисти-биз Къагъир Атагъажиевге энниден сонг да яратывчулукъ ишинде уьстюнлюклер ёрайбыз.

Яраш БИЙДУЛЛАЕВ

ТЮЗЕЛТИВ: «Тангчолпанны» биригип чыкъгъан 2-3 номеринде (2017 й.) техника себеплеге гёре авторланы атлары тюзюп кьалгъан.

«Язагъан кююнде - яшагъан, яшайгъан кююнде – язгъан» деген макъаланы автору - С. АЛИЕВ;

«Халил Мусаев (Мусаясул) ва «Тангчолпан» журнал» деген макъаланы автору - А. АБДУЛЛАТИПОВ.

*СУРАТДА: Къ. АТАГЪАЖИЕВ
«Молла Насрутдин» деген спектакльде Хасайны ролюнда.*

100

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан № 4 2017

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

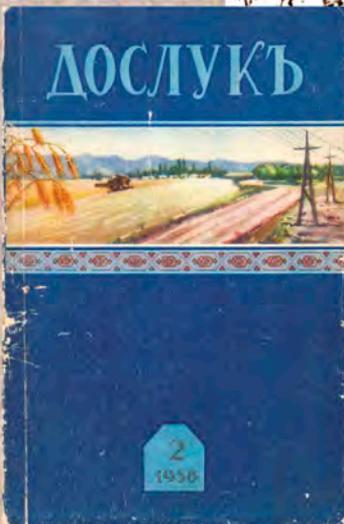
5 1986

ТАНГ ЧОЛПАН

ДАГЪБИЗ
1952

ТАНГ-ЧОЛПАН
ТАНГ ЧОЛПАН

4
1963

Идея оформления обложки Абдулгазира Мусаева,
заслуженного художника России